

Одилжон
Абдуллажонов

ДИНИЙ
АҚИДАПАРАСТЛИКНИНГ
КЕЛИБ ЧИҚИШИ,
МОҲИЯТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОНГА
КИРИБ КЕЛИШИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

Одилжон АБДУЛЛАЖОНОВ

ДИНИЙ АҚИДАПАРАСТЛИКНИНГ
КЕЛИБ ЧИҚИШИ, МОҲИАТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОНГА КИРИБ КЕЛИШИ

Тақризчилар: тарих фанлари доктори, профессор
ТИЛЛАБОЕВ Р. А.

фалсафа фанлари доктори, профессор
СОИФНАЗАРОВ И. С.

Китобда диний ақидапарастлик ва унинг кўринишларидан бўлган ваҳҳобийликнинг келиб чиқиши, моҳияти, Ўзбекистонга кириб келиши тўғрисида сўз юритилади. Китоб содда тил билан ёзилган. У лицей ва коллежлар, умумтаълим мактабларининг юқори синф ўқувчилари, олий ўқув юрғлари талабалари ва диншуносликка қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

25.10.04

Босмахонага берилди 20.01.2000. Босишга рухсат этилди 26.01.2000.
Бичими 60×80¹/₁₆. Нашриёт ҳисоб табағи 4,25. Адади 6500.
Буюртма № 154. Баҳоси келишилган нархда

АҚИДАПАРАСТЛИК КЎРИНИШЛАРИ

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида: ўқиш, меҳнат қилиш, илмий, сиёсий фаолият, диний эътиқод ва бошқаларда одамлар маълум қоидаларга таяниб ҳаракат қиладилар. Қонда воқеликдаги бирор ҳодисани ўрганиш, билиш учун йўриқ бўлса, ақлда ана шу йўриқнинг мутлақлаштирилишидир. Фақатгина чекланган соҳада қўл келиши мумкин бўлган қоидаларни мутлақлаштириб бошқа соҳаларга ҳам ёйиш фойда ўрнига зарар келтириши мумкин. Қоидалар қўлланилиши мумкин бўлган соҳани сунъий тарзда кенгайтириш эса бир қатор сабаблар туфайли амалга оширилади.

Шулардан бири ва биринчиси ўша қоида имкониятларига ортиқча баҳо беришдир. Масалан: биологияда эволюция назариясининг яратилиши улкан ҳодиса эди. Лекин қанчалик катта аҳамиятга молик бўлмасин, у фақат биологик турларнинг келиб чиқишини изоҳлашга қаратилганди. Бу назариянинг баъзи тарафдорлари эса унга ортиқча баҳо бериб юборишди ва ижтимоий ҳаёт моҳиятини ҳам унинг ёрдамида изоҳламоқчи бўлишди. Оқибатда социал-дарвинизм номли зарарли назария пайдо бўлди. Дарвин таълимоти биология фани ривожини учун қанчалик ижобий таъсир кўрсатган бўлса, социал дарвинизм ижтимоий ҳаётда шунчалик реакцион рол ўйнай бошлади. Пашшаларнинг, итларнинг, мушукларнинг, сигирлар ва бошқа парранда-ю даррандаларнинг келиб чиқишини тўғри изоҳлаб бериши мумкин бўлган таълимотни одамларнинг ўзаро муносабатлари ва жамият тараққиётини тушунтиришга нисбатан қўллаш мумкин эмасди. Дарвиннинг ўзи ҳам бунга даъво қилмаган. Шундай қилиб, дарвинистлар биологик қонунни бутун олам, жумладан, ижтимоий тараққиётни тушунтириб бера оладиган ақидага айлантирмоқчи бўлишди.

• Сиёсий соҳада ҳам фақат ўз фикрини тўғри деб, бошқалар фикрини писанд қилмаслик ақидапарастликнинг бир кўринишидир. Қўҳна тарих бундай ақидапарастликнинг мудҳиш оқибатларига кўп марта гувоҳ бўлган. Бундай ақидапарастлар қадимги даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам бўлган, афсуски, XX асрнинг сўнгги йилларида ҳам бор.

Қадимги дунёдаги энг машҳур ақидарапастлардан бири Рим қайсари Нерон эди. Нероннинг энг асосий ақидаси эса, ҳокимият барча нарсдан азиз, уни қўлга киритиш ва сақлаш учун ҳар қандай усул ва воситадан фойдаланиш лозим, деган шиорлар эди. Ҳокимиятни қўлга киритиш учун у ўша

шиорларга изчил амал қилди — бир қатор яқин кишиларини, жумладан, ўз онаси Агриппинани ҳам ўлдирди. Ҳокимият тепасига келгандан кейин эса, уни сақлаб қолиш учун яна кўп яқинларини, жумладан, устози Сенекани ўлимга буюрди.

XX асрда сиёсий ақидапарастлик фашистлар ва коммунистлар фаолиятида намоён бўлди. Бир-бирин билан кураш олиб борган бу икки даҳшатли куч ўртасидаги умумийлик ҳокимиятни эгаллаш ва сақлаб қолиш учун ҳар қандай воситадан, пасткашлик ва ёвузликлардан қайтмаслик эди. Улар ўртасидаги асосий тафовут фашистларнинг очиқ террорга таяниши, коммунистларнинг эса ўзлари фойдаланаётган террорни ниқоблашга уринишларида эди. Бу икки машъум кучнинг ҳар бири миллионлаб, ўн миллионлаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлди.

Илмий хулосаларни ақидага айлантириш нақадар зарарли эканини шўролар даври фани мисолида ҳам кўриш мумкин. Собиқ Иттифоқдаги табиий фанлар ривожига 30—40-йиллар давомида катта таъсир кўрсатган Вильямс назарияси, Тимирязев назарияси, айниқса, И. Сталиннинг бу борада баён қилган «доно» фикрлари мутлақ ҳақиқат даражасига кўтариб қўйилди. Бу «доно» назарияларга бир оз бўлса ҳам мос келмайдиган фикрлар фандан қувиб чиқарилди ёки сохта назария деб эълон қилинди. Бундай ёндошув кўп ўтмай ўз маҳсулини бера бошлади. Табиий фанлардан генетика, кибернетика сингари энг замонавий соҳалар «сохта буржуа назариялари» деб эълон қилинди ва улар 30—40-йиллар давомида шўро алломалари томонидан тан олинмади. Бу эса, шўролар даврида нафақат табиий фанларнинг, балки мамлакат иқтисодининг ҳам Ғарб мамлакатлари иқтисодидан неча йиллар орқада қолиб кетишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Ижтимоий фанлардан социология, ижтимоий психология каби соҳалар ҳам Маркс, Ленин ва Сталинларнинг «доно» таълимотларига монанд бўлмаганлиги учун сохта фанлар жумласига киртилди.

Гапнинг сирасини айтганда, бу фанларни чуқур ўрганиш ва амалга татбиқ қилиш мавжуд тузумнинг афзалликлари тўғрисида яратилган назарияларнинг мисини чиқариб қўярди. Айтайлик, 50—60 йилларда кенг миқёсда ва эркин социологик тадқиқотлар ўтказилганда, тузумнинг ҳақиқий баъшараси очилиб қоларди.

«Доно» таълимотларни ўрганган шўро жамиятшунос олимлари мадҳиябозликдан нарига ўтмадилар. Улар яратган

назарияларнинг энг олий мақоми «ривожланган социализм» назарияси бўлди. Социализм хаёлий таълимот, дарёдаги кўпик эканини тарих кўрсатди. Ривожланган социализм назарияси эса кўпикнинг кўпиги бўлиб чиқди. Уни жуда қисқа вақт ичида барча одамлар унутиб юборишди. Ўзини ривожланган социализм назарияси бўйича аллома деб билган олимлар эса тезликда мусиқани ўзгартириб, ўзларини сиёсатшunos, социолог ёки политолог каби номлар билан атай бошладилар.

Ақидапарастликнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири диний ақидапарастликдир. Агар диний ақидапарастлик у ёки бу динни ёхуд мазҳабни ҳақиқий, бошқаларини ноҳақиқий дейиш билан чекланганда эди, унинг оқибати, нари борса, даҳанаки жанжал билан тугарди. Лекин диний ақидапарастлар бу билан чекланмайдилар. Улар фақат ўзларини энг тўғри йўлдан бораётган диндор дейиш билан бирга, бошқаларни йўлдан озганлар, деб эълон қилишади. Лекин бу билан ҳам чекланишмайди. Улар «йўлдан озганлар»ни ўз мазҳабларига ўтказиш учун ҳаракат қиладилар. Мабодо, «йўлдан озган»лар бунга кўнишмаса, уларни йўқ қилишга уринишади.

Оддий диндорлар бошқа дин, мазҳаб вакилларики камситмаган ҳолда тоат-ибодат билан шуғулланишса, ақидапарастлар ўзлари тўғри деб ҳисоблаган ақидага қўшилмайдиган ҳар қандай диндорни кофир деб эълон қилишади.

Ақидапарастликнинг юқорида зикр этилган турларидан бошқа кўринишлари ҳам кўп. Лекин санаб ўтилган кўринишларнинг ўзи ҳам ақидапарастлик турлари учун умумий хусусиятларни аниқлаш имконини беради.

Улардан аввалгиси хусусий қоидаларни умумий қонуният сифатида талқин қилишдир. Бу ҳол ақидапарастларни майдонга келтирадиган назарий ҳолатдир.

Ақидапарастликка хос бўлган яна бир хусусият муросасизликдир. Агар ақидани бошқаларга тарқатиш учун мунозарада иштирок этаётган шахс ҳақиқатни билишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганда эди, у ақидапараст бўлмас эди. Лекин у бундай мақсадни хаёлига ҳам келтирмайди. Унинг назарида фақатгина ўзи ҳақ, бошқалар эса мутлақо ноҳақ. Шунинг учун ўзида мавжуд бўлган «ҳақиқат»ни бошқаларга ёймоқчи бўлади. Лекин соғлом фикр юритувчи рақиблар бунга кўнмаса, у зўрлик билан бу фикрни мухолифларига ўтказмоқчи бўлади. Қарабсизки, илмий, сиёсий ёки диний мунозара росмана жангга айланиб кетади.

Ақидапарастликка хос яна бир муҳим белги унинг сиёсийлашувидир. Ҳар қандай ақидапарастлик изчил ривожлантирилса, албатта, сиёсийлашиб кетади. Беозоргина кўринган Тимирязев назарияси ёки Дарвин таълимоти ақидага айлангандан кейин минглаб ва миллионлаб одамларнинг ёстиғи қуришига сабаб бўлади.

Тарихга бир назар ташланса, ҳар қандай ақидапарастлик ҳам сиёсийлашганини ёки аввал бошдаёқ сиёсий мақсадларни кўзлаб майдонга чиққанини кузатиш мумкин.

АҚИДАПАРАСТЛИК МАНБАЛАРИ

Дунё динларининг барчасида ҳам диний таълимотни замонга мослаштириш, ислоҳ қилишга уриниш билан бир қаторда ақидаларни ўзгаришсиз, аслидагидай сақлашга уринишлар бўлган. Шундай йўналишлар ислом динида ҳам мавжуд. Бу йўналишлар турли мамлакатларга турли мутаносибликда, турли миқёс ва даражада тарқалган. Ақидапарастлар диний ақидаларни ўзгартириш учун қилинган ҳар қандай уринишларга қарши кураш олиб боришган. Лекин уларнинг ўзлари турли даврларда турлича ўзгариб турганлар.

Ақидапарастликни таҳлил қилиш, аввало, «ақидапараст» атамаси ва унга яқин, турдош тушунчаларнинг маъно доирасини аниқлашни тақозо қилади. Ҳозирги кунда «ақидалараст» тушунчаси «фундаменталист» атамасининг таржимаси сифатида ва унга параллел тарзда, синоним сифатида ишлатилмоқда. Аслида, бу тушунчалар ўртасида умумийлик билан бирга ўзига хос жиҳатлар ҳам бор.

«Фундаментализм» атамаси диншунослик ва илоҳиётшуносликда XX аср бошларида пайдо бўлди. Бу сўз даставвал христиан динида юз бераётган янгилашишга қарши, бу динни асл, қадимги ҳолига келтириш учун уриниш бошлаган оқимга берилган ном эди. Атама сифатида эса XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб кенг истифода этила бошлади. Чунки худди шу даврдан бошлаб Инжилнинг мутлақ тўғрилигини ҳимоя қилувчилар билан уни янгича талқин қилишга, замонга мослаштиришга уринувчилар орасида мунозаралар кучайиб кетган эди. Кейинчалик бу атама бошқа динлардаги, жумладан, яҳудий, будда ва ислом динидаги баъзи оқимларга нисбатан ҳам қўлланила бошлади. XX аср бошларида фақат христиан динидаги оқимларга нисбатан қўлланган бу атама XX аср охирида, асосан, ислом динидаги оқимларга нисбат берилди бошлади. Бунинг сабаблари тўғрисида қуйи-роқда баҳс юритилади.

«Ақидапараст» атамаси эса маъно жиҳатидан «фундаменталист» тушунчасига яқин бўлса ҳам, улар ўртасига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди. Ақидапарастлик муайян шароит, вазият ва сабаблар натижасида шаклланган қоида ва тартибларни бошқа шароит, ҳолат ва вазиятнинг хусусиятларини ҳисобга олмай қўллашга уринишни англатади. Бу атаманинг қўлланиши доираси ҳам «фундаментализм» тушунчасиникига нисбатан кенгроқ бўлиб, фақат диншуносликда эмас, илм-фан ва сиёсатшуносликда ҳам қўлланилади. Илм-фанда бу атама фақат салбий маънода қўлланилиб, у ёки бу олим ёхуд оқим томонидан кашф этилган қонун ва қоидалар таъсир доирасини сунъий равишда кенгайтиришга уришишни англатади.

Фан тарихи турли даврларда мавжуд эҳтиёж ва имкониётлар таъсирида фаннинг у ёки бу соҳаси тез ривожланганидан гувоҳлик беради. Масалан, XVII—XVIII асрларда механика, XIX аср бошларида биология, XIX аср охирида физика фанлари тез ривожланди. Бу фанлар қўлга киритган ютуқлардан ортиқча илҳомланиб кетган баъзи олимлар шу ютуқларни фан ва ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига тадбиқ қилмоқчи бўлдилар. Масалан, механикада қўлга киритилган улкан ютуқлар баъзи олимларда оламдаги барча ҳодисаларни, жумладан, биологик ва ижтимоий ҳодисаларни ҳам механика фани ютуқлари асосида изоҳлаш мумкин, деган хулосага олиб келди. Ҳаттоки, одамни ҳам улар бир механизм сифатида тавсифлай бошладилар.

Биология соҳасида қўлга киритилган ютуқлар, хусусан, Дарвин таълимотининг кашф этилиши, баъзи олимларда биология қонунлари универсал хусусиятга эга, деган тасаввурларни келтириб чиқарди. Улар ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини ҳам эволюция назарияси ёрдамида изоҳлаш мумкин, дея бошладилар. Бу эса, моҳият-эътибори билан мутлақо нотўғри назария эди.

Шўролар даврида ижтимоий фанлар соҳасида Маркс ва Ленин таълимотининг яқка ҳукмрон бўлиши ҳам фалсафий ақидапарастликнинг ашаддий кўринишларидан эди. Бу даврда Маркс ва Ленин таълимотига озроқ бўлса ҳам мос келмайдиган назарияларнинг барчаси ғайри илмий, деб эълон қилинди. Оқибатда, алоҳида назарияларгина эмас, фаннинг бутун бошлиқ йўналишлари ҳам инкор этиб келинди. Социология, ижтимоий психология, кибернетика, генетика сингари замонавий фан соҳалари узоқ вақт тан олинмади. Бу эса

шўроларнинг нафақат назарий соҳаларга, балки амалиёт ва иқтисодиётга ҳам салбий таъсирини кўрсатди.

Диний ақидапарастлик эса у ёки бу диндаги муайян қоидаларнигина эътироф этиб, бошқаларини инкор қилиш, уларни ўринли ва ўринсиз қўллашга интилишдир. Барча динларда ҳам ақидапарастлар турли мазҳаб ва йўналишлар орасида таранглик, низолар ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабаб бўлишган.

Ислом динида ҳам турли оқим ва йўналишлар доирасида ақидапараст гуруҳлар бўлган. Шу билан бирга, баъзи диний оқимлар ҳам бўлганки, уларнинг таълимоти тўлалигича ақидапарастлик негизига қурилган. Баъзи оқимларда эса ақидапарастлик устуворлик хусусиятига эга. Ана шундай оқимлардан бири ваҳҳобийликдир.

Исломдаги ақидапарастлик бу дин оламга ёйила бошлаган дастлабки асрлардаёқ пайдо бўла бошлаган эди. Аммо бу оқим бир неча асрдан кейин уюшган бир куч сифатида майдонга чиқди. XVIII асрдан бошлаб эса ақидапарастликнинг кўринишларидан бўлган ваҳҳобийлик оламга тарқала бошлади. XX асрнинг сўнгги чорагида бу оқим бир қатор мамлакатларда, жумладан, МДХга аъзо мамлакатларда ҳам барқарорликка таҳдид сола бошлади.

Ақидапарастлик туғдираётган хавф тўғрисида И. А. Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» китобида шундай ёзади: «Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назаридан қараганда, бу ҳодисалар бизда ҳам жиддий ташвиш туғдирмоқда» (Қаранг: И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. 1997 йил, 34-бет).

Миллий мустақилликка, ижтимоий-сиёсий барқарорликка таҳдид солаётган ана шу ҳодисанинг моҳиятини тўлароқ тушуниш учун унинг тарихини, келиб чиқиш сабабларини билиш тақозо қилинади. Бунинг учун эса ислом дини тараққий этиши ва тарқалиши тарихига бир назар ташлаш лозим.

Христиан дини дастлаб кичик гуруҳлар, мазҳаблар, сектalar тарзида вужудга келиб, кейин уларнинг умумий диний таълимотга бирикиши асосида шаклланган бўлса, ислом динида бунинг акси юз берди. Ислом яхлит таълимот шаклида вужудга келди ва кейинчалик у турли мазҳаблар, оқимлар, сулуқларга бўлиниб кетди. Янги вужудга келган мазҳаб ва оқимларнинг кўпчилиги бир-бирига ҳурмат билан қараб келди. Масалан, суннийлик оқимиغا мансуб ҳанафий, ханбалия,

моликция ва шофеъия мазҳабидаги мусулмонлар, уламолар бир-бирларини танқид қилмайдилар. Улар асрлар давомида ўзаро ҳурмат ва иноқликда яшаб келдилар. Лекин бу мазҳабларнинг баъзилари таркибида шундай оқим ва ҳаракатлар вужудга келдики, улар халқлар, мамлакатлар осойишталигига раҳна сола бошладилар. Бундай уринишлар, кўпинча, ақидапарастлик шаклида намоён бўлди. Ислом ақидапарастлиги яхлит бир оқим бўлмай, турли кўринишларда намоён бўлади. Уларнинг барчаси бир ном билан аталишига сабаб эса улар ўртасидаги умумийлик, яъни исломнинг вужудга келган давридаги шаклини сақлаб қолишга интилиш, атроф-муҳит ва жамиятда юз бераётган ўзгаришларни ҳисобга олмасликдир.

Ақидапарастликни дунёга келтирган сабаблардан бири шу эдики, жамиятда юз бераётган ўзгаришлар, янгиликлар ва уларга мос равишда диний тасаввурларнинг ўзгариши ҳаммага ҳам маъқул келавермасди. Ана шу ўзгаришлар ва янгиликларга қарши кураш олиб борган кишилар ҳақиқий мақсадларини ниқоблаш учун ўзларини диннинг софлиги учун курашаётган кишилар қилиб кўрсатганлар. «Ақидапараст» атамаси ҳам шундан олинган бўлиб, у дастлабки диний ақидаларнинггина тан олувчиларга нисбатан қўлланилади. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, ақидапарастлар турли динларда ва улардаги турли мазҳабларда ҳам бўлган. Масалан, ислом динидаги турли мазҳабларда ҳам ақидапарастлар мавжуд. Лекин шаклланган, уюшган оқим сифатида ақидапарастлик фақат муайян кўринишларгагина эга.

Ақидапараст оқимлардан бири ваҳҳобийлик поми билан аталади. Бу оқим тўғрисида И. Қаримов шундай ёзади: «Турғунлик, танглик ва жамиятнинг парчаланиш йилларида ажнабий ваҳҳобийликнинг оммага ёқиш йўлидаги уринишлари адолатни юзаки тушуниб тарғиб қилишда ҳамда зеб-зийнатдан ва манфаатпарастликдан воз кечишни эълон қилишда намоён бўлмоқда. Афсуски, бундай даъватлар Марказий Осиёнинг айрим минтақаларида яқин ўтмишда ва ҳозирги кунларда ҳам кенг ёйилди ва қўллаб-қувватлаб келинди» (Бояги асар, 42-бет).

Ақидапарастликнинг кенг тарқалган кўринишларидан бири бўлмиш ваҳҳобийлик ханбалий мазҳаб таркибида шаклланди. Унинг моҳиятини чуқурроқ тушуниш учун ханбалий мазҳаб тўғрисида, ҳеч бўлмаса, умумий тасаввурга эга бўлиш керак. Ваҳҳобийликнинг ханбалий мазҳабдан ўсиб чиқиши тасодиқий эмасди. Бунга XVIII аср бошларидаги тари-

хий муҳит ва ханбалӣ мазҳаб ақидаларидаги ўзига хосликлар сабаб бўлди.

Юқорида зикр этилган суннийлик оқимидаги тўрт йирик мазҳабдан бири бўлган ханбалӣликнинг асосчиси Аҳмад ибн Ханбалдир. Бу диний арбоб ҳақидаги маълумотлар унинг жияни Ханбал ибн Исҳоқнинг «Табақот-ул-ханабила» китоби орқали бизгача етиб келган.

Аҳмад ибн Ханбал 780 йилда Бағдод шаҳрида туғилган. Баъзи маълумотларда кўрсатилишича, у Марказий Осиёда, Марв шаҳрида туғилган. Лекин тарихий тадқиқотлар унинг Бағдодда туғилганини тасдиқлайди. Уни Урта Осиёда туғилган деб кўрсатилишига сабаб эса, онаси марвлик бўлиб, ҳомиладор ҳолатда Бағдодга борганида экан.

Аҳмад ибн Ханбалнинг отаси аббосий халифаларнинг Хўросондаги кўзга кўринган лашкарбошиларида бири бўлган. У арабларнинг шайбон қабиласидан бўлиб, Урта Осиёдан Бағдодга қайтиб боргач, орадан кўп ўтмай вафот этади.

Ибн Ханбалнинг диний арбоб сифатида шаклланишида унинг ўқиш даври муҳим рол ўйнаган. У 795 йилда, яъни 15 ёшида пайғамбар ҳадисларини жиддий ўргана бошлайди. Бу даврда ҳадисларни махсус ўрганувчи диний фан — илм-ал-ҳадис — шаклланаётган бўлиб, ҳадислар турли томондан тадқиқ қилинаётган, Қуръонга зид келиб қолган ҳадислар китоблардан чиқариб юборилаётган пайт эди. Ибн Ханбал ҳадисларни чуқур биладиган йирик фикҳ олими бўлиб етишишида унинг дастлабки устози муҳаддис Хушайм ибн ас-Суломийнинг хизмати катта. Ибн Ханбал унда 6 йил таълим олиб ўзи ҳам муҳаддис, яъни пайғамбар ҳадисларини шарҳловчи бўлиб етиши ва зиёрат қондаларига бағишланган «Китоб ал-ҳаж»ни ёзди. Бу китобга мингга яқин ҳадис ва Қуръоннинг баъзи суралари тафсири кирди.

Ас-Суломий раҳбарлигида ибн Ханбал жами уч минг ҳадисни ўрганди ва ёд олди ҳамда «Китоб-ал-ҳаж»дан ташқари, «Китоб-ал-қайда» ва бир нечта кичик тазкиралар ёзди. Кейин у сафарга чиқиб Куфа, Басра, Макка, Мадина, Сано, Дамашқ шаҳарларида бўлди, ўша даврнинг кўзга кўринган муҳаддислари билан учрашди, суҳбатда бўлди ва улардан таълим олди. Ибн Ханбалнинг сўнгги сафари Сано шаҳрига бўлиб, бирмунча узоқ давом этди. Бу шаҳарда у Абдураззоқ исмли муҳаддисдан таълим олди. XI асрда яшаган ханбалӣ уламоси Абул Ҳусайн ибн Аби Йаланинг таъкидлашича, ибн Ханбал жуда кўп устозлардан илм олган, ле-

кин унинг устозлари ичида энг асосийлари 25 кишини ташкил қилади. Бу муаллиф ҳам «Табақот ал-ҳанабила» номли китоб ёзиб унда кўрсатишича, бу 25 устоз фақат ибн Ханбалнинг ўзинигина тарбияламай, унинг маслакдошларини ҳам тарбиялаганлар.

Ибн Ханбалнинг ана шу дастлабки маслакдошлари у билан бирга ханбалий мазҳабга ва шу ном билан аталадиган ҳаракатга асос солганлар. Абул Ҳусайн юқорида номӣ зикр этилган китобида таъкидлашича, ибн Ханбал Маккада, Мадинада, умуман, Ҳижозда яшаган йирик муҳаддис ва фикҳ олимлари Суфён ибн Уйяйна, Иброҳим ибн Саад, Абу Довуд ас-Сижистоний сингарилар билан яқин муносабатда бўлган. Буларнинг ҳар бири ислом оламида катта обрўга эга бўлиб, уларнинг кўплаб шогирд ва издошлари бор эди. Масалан, ас-Сижистоний Хорун ар-Рашид саройида ҳам катта обрўга эга бўлиб, валийи мазолим ва валийи садақот лавозимларига тайинлангани; Суфён ибн Уйяйна ҳам катта лавозимларда ишлаб, халифа ҳузуринида обрў қозонгани маълум. Бундай таниқли шахслар билан яқин муносабатда бўлиш ибн Ханбалнинг кейинчалик шуҳрат қозонишига катта ёрдам берди.

816 йилда ибн Ханбал Бағдодга қайтиб келиб, илм-ал-ҳадис ва фикҳни ўрганганда давом этади. Энди у анча танилган уламо бўлиб, унинг ҳақида шофеъийлик мазҳабининг асосчиси ҳам жуда илиқ сўзлар айтади. Бу эса ибн Ханбалнинг обрўсига обрў қўшади.

VIII асрнинг охири, IX аср бошларида исломда суннийлик билан бирга мутазила оқими ҳам пайдо бўлиб ривожлана бошлади. Бу оқимнинг асосчиси Восил ибн Ота бўлиб, у бир қанча масалаларда суннийлик оқимига тўғри келмайдиган ва унга зид фикрларни илгари сурди. Масалан, у суннийликдаги «тақдири илоҳий» тўғрисидаги таълимотни инкор қилди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир иш Оллоҳнинг иродаси билан бўлади, кишиларнинг тақдири азалда белгиланган, дейиш Оллоҳнинг одиллигига шубҳа туғдириши мумкин. Чунки, унинг фикрича, Оллоҳ ўз буйруғи билан қилинган нотўғри ишлар учун одамларни жазоламайди. Восил ибн Отанинг бу фикрлари унинг «Фит-тавҳид вал-адл» китобида жамланган. Восил ибн Отанинг бу таълимоти ўзидан кейинги давр адабиёти, санъати ва фалсафасига кучли таъсир кўрсатган. Масалан, йирик файласуф, олим, шоир Умар Хайём ижодида мутазила таъсири аниқ сезилиб туради. Лекин шоирнинг «тақдири илоҳий» ҳақидаги таълимотга қарши билдирган фикрлари ва ёзган шеърларини атеистик руҳдаги фикр ва

шеър ёки хур фикрлилик намунаси дейиш, менимча, унча тўғри бўлмайди. Бу фикрлар исломдаги бир оқим билан иккинчи оқим ўртасидаги тортишув маҳсулидир: Масалан, Умар Хайёмнинг қуйидаги рубойисини олиб кўрайлик:

Азалда лойимни қорганда худо,
Биларди феълимдан не бўлур пайдо.
Ҳукмидан ташқари эмас гуноҳим,
Хўш, нечун маҳшарда беради жазо?

Шўролар давридаги баъзи тадқиқотчилар, айниқса, атеист-олимлар бу рубойини атеистик руҳдаги, даҳрийлик руҳидаги рубойий сифатида талқин қилмоқчи бўлдилар. Бундай фикр ҳақиқатга тўғри келмайди. Шоирнинг бу рубойиси Оллоҳга ёки пайғамбарга қарши қаратилмаган, балки «тақдири илоҳий» тўғрисидаги таълимотга қарши қаратилган. Бундан ташқари, Хайёмнинг бу фикри янги, оригинал фикр бўлмай, мутазила таълимотидаги фикрнинг шеърый ифодасидир. Мен Умар Хайёмнинг шеърый ва фалсафий даҳосини камситмоқчи эмасман. У — сўзсиз, буюк файласуф ва буюк шоир. Бироқ, у ўзида йўқ фикр ва хислатларни унга тиркашларига муҳтож эмас. Навоий шеърларининг баъзи талқинлари тўғрисида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Лекин бу бошқа мавзу.

Мутазиланинг яна бир хусусияти Қуръон ғайри махлуқ, яъни яратилмаган, азалдан бўлган ва тайёр ҳолда арши аълодан тушган, деган фикрни инкор қилишдир. Бу оқим тарафдорларининг фикрича, Қуръон яратилмаган, дейиш — уни Оллоҳ билан бир даражага қўйишдир. Бу эса тавҳидга, яъни Оллоҳнинг бирлигини эътироф этишга зиддир. Суннийлик оқимидаги барча мазҳабларда эса, Қуръон ғайри махлуқ, яъни у азалий деган ғоя олға сурилган.

Мутазила тарафдорларининг асосий ғояларидан яна бири сиёсий характерга эга бўлиб, ўша даврдаги халифаларга қарши қаратилган. Бу ғояга кўра, халифалик авлоддан авлодга ўтиши мумкин эмас, халифалар сайланиши керак.

IX аср бошларида суннийлик мазҳаби вакиллари билан мутазила тарафдорлари ўртасидаги тортишувлар кескин тус олиб кетди. Диний уламолар баҳсига халифа ал-Маъмун ҳам қўшилиб, аҳвол янада чигаллашди. Мутазила халифалар воришлигига қарши қаратилган бўлишига қарамай, ал-Маъмун унинг тарафини олди ва суннийларга сездирмай, бу оқимни кенгроқ тарқатишга ўн йил (822—833 йиллар) давомида ҳаракат қилди. 827 йилда у Қуръон азалий эмас, у битил-

ган, деб очикъ эълон қилди. 833 йилда эса у мусулмон уламо-лари ўртасида меҳна-очикъ синов ўтказди. Бу синов-тортишув-нинг асосий масаласи Қуръон яратилганми ёки азалийми, де-ган савол бўлди. Меҳна халифанинг биринчи номаси билан бошланди. Бу нома Мисрга, Дамашққа, Куфага, Бағдодга юборилиб, унда меҳнанинг мақсадлари баён қилинган ва уни ўтказиш учун таниқли қозилар, уламолар ҳамда фақиҳлар-ни юбориш буюрилган эди.

Нома юборилган жойларда меҳнага қаттиқ қаршилик мавжуд эди. Масалан, Мисрнинг қозийи калони Хорун ибн Абдуллоҳ аз-Зухрий номани олгач, биронта ҳам амалий иш билан уни бажаришга ҳаракат қилмади. Бағдод ва Дамашқ-да ҳам шундай ҳолат юз берди. Мақсад амалга ошмагач, ал-Маъмун тактикани ўзгартирди. Энди у фақатгина ўзининг Ироқдаги ноиби Исҳоқ ибн Иброҳимга нома юбориб, Бағдод-нинг энг кўзга кўринган уламоларидан етти кишини ўзининг Тарсусдаги қароргоҳига юборишни талаб қилди. Қароргоҳга юборилган етти киши халифанинг ғазабидан қўрқиб, Қуръон яратилганини тан олишди. Шундан кейин уларни уйларига қайтариб юборишди. Бу муваффақиятдан хурсанд бўлган ал-Маъмун Ироққа учинчи номани юбориб, Бағдодда мустақил меҳна ўтказишни буюрди.

Халифанинг Ироқдаги ноиби Исҳоқ ибн Иброҳим ўз са-ройига 20 уламони тўплади. Улар орасида Аҳмад ибн Хан-бал ҳам бор эди. Меҳна уч ҳафта давом этди. Меҳнада ҳо-зир бўлган уламолар бирин-кетин ўз фикридан қайтиб, Қуръ-оннинг яратилганини тан олишди. Охири тан олмаган тўрт киши қолди. Булар — Сажжод, ибн Ханбал, ал-Каворири ва Муҳаммад ибн Нуҳ ал-Мадруб эдилар. Уларни зиндонга таш-ладилар. Икки кундан кейин ал-Каворири ва Сажжод фикр-ларидан қайтдилар. Ибн Ханбал билан ибн Нуҳни халифа қароргоҳига — Тарсусга юбордилар. Худди мана шу пайтдан бошлаб барча Бағдод мусулмонларининг эътибори ибн Хан-балга қаратилди. Ибн Ханбалнинг халифа ҳузурида қандай жавоб беришига кўп нарса боғлиқ эди. Ибн Ханбал ўз фик-рида қанчалик мустаҳкам турганини йўлда юз берган воқеа кўрсатади: савдогарлардан Абу Жаъфар ал-Анбарий йўлда халифа ҳузурига олиб кетилаётган ибн Ханбал ва ибн Нуҳ-ни учратади. Абу Жаъфарни кўрган ибн Ханбал, жуда чар-чадим, тинкам қуриди, дейди: Бунга жавобан Абу Жаъфар, бу ишда чарчаш йўқ, ҳамманинг кўзи сенга қадалган, агар сен Қуръон азалий эмас, деб тан олсанг, биз ҳам тан ола-миз, дейди. Ибн Ханбал эса, иншоолло, деб жавоб қилади.

Бу сафарнинг якуни нима билан тугашига Бағдодда жуда қизиқиш кучли эди. Ҳамма унинг якунини зўр эътибор билан кутиб турарди. Сафар кутилмаган воқеа туфайли узилиб қолди. Халифа ал-Маъмун тўсатдан вафот этди. Ибн Ханбал билан Ибн Нуҳни ар-Раккага, ундан Анат шахрига юборишади. Анатда кекса ибн Нуҳ вафот этади. Ибн Ханбални Бағдодга олиб келиб, бир йил зиндонда сақлашади.

834 йилда ибн Ханбални ноийбнинг уйига олиб ўтишади ва турли йўллар билан уни ўз фикридан воз кечтирмоқчи бўлишади. Лекин ибн Ханбал фикридан қайтмайди. Охири янги халифа ал-Муътасим нома юборади. Бу номада у «ибн Ханбални қатл эттирмайман, лекин ҳаммага мазах, томоша қилдириб кейин тошдан қилинган қопга қамаб қўяман», дейди. Ибн Ханбални халифа саройига олиб келишади. Икки кун давомида ал-Муътасим шахсан ўзи ва қозийи калон ибн Абу Дуод уни фикридан қайтармоқчи бўлишади. Лекин ибн Ханбал фикридан қайтмайди. Учинчи кун уни қийнай бошлайдилар. Сарой олдида жуда кўп оломон тўпланади. Оломондан қўрқиб кетган ал-Муътасим ибн Ханбалнинг амакисини халқни тинчлантириш учун чиқаради. Агар шу одам чиқмаганда, оломон саройни куч билан забт этиши мумкин эди. Қўрқиб кетган халифа беҳуш ибн Ханбални уйига олиб бориб қўйишни буюради.

Меҳнада иштирок этиш ибн Ханбал ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлди. Аввал у таниқли уламолардан бири эди, холос. Халифа ҳузурига юборилган биринчи гуруҳ уламолар қаторига уни қўшишмаган ҳам эди. У фақат анчагина кўп кишидан иборат иккинчи гуруҳга қўшилди, холос. Бу гуруҳдаги уламоларнинг кўпчилиги халифага қарши бора олмай ўз фикридан қайтгач, ибн Ханбалга омманинг эътибори кучайиб кетди. У ҳамма синовлардан ўтиб халифага қарши борди ва эътиқод учун азоб-уқубатлардан қайтмади. Бу унинг халқ орасидаги обрўсини жуда ошириб юборди.

Халифа ал-Восиқ даврида ҳам ибн Ханбални синаш давом эди. Лекин унинг халқ орасидаги обрўси шунчалик баланд эдики, тахтга халифа ал-Мутаваккил ўтириб энди мутазила вакиллари таъқиб қилина бошлагач, ибн Ханбал динни сақлаб қолган шахс сифатида чориёрлардан Абу Бакр Сиддиқ билан тенглаштирила бошлайди. Шу даврдан бошлаб у Бағдоддаги суннийларнинг энг обрўли уламоси бўлиб қолди.

Ханбалий мазҳабининг асосий қоидалари унинг ҳаётлигидаёқ шаклланган ва ёзила бошлаган эди. Ибн Ханбал бир

нечта китоблар ёзиб қолдирган бўлиб, уларнинг ичида асосийси — «Муснад» деб номланган ҳадислар тўпламидир. Бу китобда 30 минг ҳадис жамланган.

Ибн Ханбал таълимотининг бошқа сунний мазҳаблардан фарқ қилувчи бир нечта хусусиятлари бор. Шулардан бири мусулмон жамоаси билан ҳокимият раҳбари ўртасидаги муносабатдир. Бошқа сунний мазҳабларда подшо ёки халифа Оллоҳнинг ердаги сояси дейилса, ханбалий мазҳабда ҳукмдорга итоат қилиш кераклиги, лекин у адолатсизликка йўл қўйса, унга ҳақиқатни айтиш лозимлиги талаб қилинади. Бу иш, ҳатто, жиҳод билан тенглаштирилади. Адолатсиз халифаларга бўйсунмаслик намунасини ибн Ханбал ўз шахсий ҳаётида кўрсатди.

Ханбалий мазҳабнинг бошқа ислом таълимотларидан кескин фарқ қилувчи ва ваҳҳобийлик таълимоти негизини ташкил қилган ақоидларидан бири «бидо»га, яъни янгиликка муносабатдир. Бидъат («бидо»нинг кўплик шакли) сўзи ҳозирги ўзбек тилида эскилик, сарқит маъносини англатади. Аслида, араб тилида бу сўз янгиликлар маъносини англатиб, Қуръонда ва Суннада кўрсатилмаган ишларга нисбатан қўлланган. Ибн Ханбал таълимотига кўра, бидъат йўлдан адашшнинг бошланиши бўлиб, охири пайғамбарни инкор қилишга олиб келади. «Муснад»да баён қилинган фикрларга кўра, бидо, яъни янгиликларнинг яхши ва ёмони бўлмайди, уларнинг барчаси Қуръон ва Суннага хилофдир.

Ибн Ханбал таълимотининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири — Оллоҳга, Қуръонга ва Суннага сўзсиз итоат қилиш, нима учун?, нега? деган саволларни бермаслик. Бундай саволлар бериш уларга ширк келтириш билан баробар. Бу таълимотга кўра, диннинг арконлари тўғрисида баҳслашиш, Қуръон яратилган дейиш, намозга ўзгаришлар киритиш гуноҳи кабиралар ҳисобланади.

«Муснад» китобида таъкидланишича, эътиқод фақат сўз ва амал бирлиги билан таъминланганидагина ҳақиқий бўлади. Бошқа бир қатор мазҳаб ва оқимларда, киши Оллоҳга иймон келтирса мусулмонлар қаторига ўтади, дейилса, ханбалий мазҳаби мусулмонлардан эътиқодни амалда тасдиқлашни талаб қилади. Бундан ташқари, масалан, Абу Ҳанифа мазҳабида мавжуд бўлган истислоҳ ҳодисаси, яъни диний ақоидларга ўзгаришлар киритиш мумкинлигини эътироф этиш ханбалий мазҳабда мутлақо инкор қилинади. Худди шу ҳолат кейинчалик ваҳҳобийликнинг айнан шу мазҳаб ўзагида пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлди.

Зикр қилинган асосий ўзига хосликлардан ташқари ханбалий мазҳабда бошқалардан фарқ қилувчи жузъий хусусиятлар ҳам бор, лекин улар ваҳҳобийликнинг келиб чиқиши ва хусусиятларини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга эмас.

Ваҳҳобийлик ҳаракати ханбалий мазҳаб доирасида келиб чиқди ва ривожланди.

XVIII АСРДА ҲИЖОЗДАГИ ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ ШАРТ-ШАРОИТ

Ваҳҳобийлик оқимининг моҳиятини тўла ва чуқурроқ англаш учун у вужудга келган даврдаги ижтимоий-иқтисодий, диний ва сиёсий вазиятни, қисқароқ бўлса ҳам, таҳлил қилиш керак.

Бу диний оқим XVIII аср ўрталарида Ҳижозда пайдо бўлди. Бу даврда Ҳижоз ҳудудида бир нечта давлатлар мавжуд эди. Ваҳҳобийлик Нажд ва Алхоса вилоятлари ҳудудида шакллангани учун биз шу ҳудудлардаги вазиятни ўрганиш билан чекланамиз.

Бу ҳудудлардаги аҳолининг асосий қисмини бадавий араблар ташкил қилар эди. Ҳозирги ўзбек тилида «бадавийлар» атамаси саҳрода яшаётган кўчманчи ёки чорвадор арабларнинг барчасига нисбатан ишлатилади. Аслида эса, бу атама фақатгина туячилик билан шуғулланган чорвадор арабларга нисбатан қўлланган.

Йилқичилик, эчки ва қўй боқиш билан шуғулланган, шунингдек, ҳунарманд арабларга нисбатан бошқа атама қўлланилган. Нажд ва Алхоса вилоятларидаги жуғрофий муҳит хўжаликнинг концентрациялашиши, йирик деҳқончилик ҳамда чорвачилик майдонга келиши учун имкон бермасди. Чунки бу вилоятлар ҳудудининг асосий қисмини қумлик ва саҳро ташкил қиларди. Аҳён-аҳёнда учрайдиган яшил воҳалар эса унча катта бўлмаганлиги сабабли, уларда кўп сонли деҳқон хўжаликлари тузиш мумкин эмасди. Жуғрофий жиҳатдан бу ҳудуд туячиликка жуда мос эди. Чунки туялар чорва ҳайвонлари ичида очликка ва сувсизликка энг чидамлиси бўлиб, узоқ вақт сувсиз ҳамда овқатсиз яшай оларди. Сувсиз яшашдан ташқари, туялар бадавийларни сут, қатиқ, пишлоқ ва ёғ билан таъминларди. Шунинг учун бадавий араблар узоқ вақт фақатгина туянинг сути ва қатигини ичиб кун кечиришарди. Уларнинг кийимлари, асосан, туянинг юнгидан тўқиларди. Туянинг териси эса кийимлар ва анжомлар ясаш учун ишлатиларди. Ҳаттоки, туянинг тезаги ҳам ташлаб юборилмасди. Ҳижознинг совуқ тунларида одамлар уни ёқиб исинишарди. XX аср тadbirkorлари ибораси билан айтганда, туячилик чиқитсиз технология намунаси эди.

Қўйчилик ва эчкичилик билан шуғулланган чорвадорлар шовийлар деб аталган. Сувсиз ва ўсимликсиз саҳрода уларнинг кўчиб юриши учун имконият чекланган эди. Улар фақат яйловга яроқли воҳалар ҳудудида кўчиб юришган. Уларнинг

288064

бир қисми чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик ҳам қилишган.

XVII—XVIII асрлар давомида кўчманчи бадавийларнинг бир қисми ўтроқлашувни, ўтроқ арабларнинг эса бир қисми чорвадорлик билан шугуллана бошлагани кузатилади. Бу даврда ҳунармандчилик ҳам муайян даражада ривожланган эди. Ўтроқ аҳоли ичида темирчилар, қуролсозлар, мисгарлар, заргарлар, дурадгорлар, кўнчилар, этикдўзлар, қурувчилар анчагина қисми ташкил этарди. Ҳунармандларнинг асосий қисми қуролсозлар ва темирчилардан иборат эди. Бу даврда Ҳижоз ҳудудида йирик устахоналар учрамайди. Том маънодаги шаҳарларни ҳам учратиш қийин эди. Макка ва Мадина қисобга олмаганда, шаҳар мезонларига мос келадиган аҳоли яшайдиган жойлар, деярли, бўлмаган. Уларнинг кўпчилигини шаҳар эмас, каттароқ қишлоқ деб аташ ҳақиқатга яқинроқ келади. Шу қишлоқларда кичик устахоналар, савдо расталари ҳам жойлашган эди. Бадавийлар ва бошқа чорвадор араблар ўша қишлоқларга келиб чорвачилик маҳсулотларини сотишар, ўзларига зарур бўлган ҳунармандчилик буюмларини сотиб олишарди.

Бадавийларнинг ҳаётини моддий жиҳатдан таъминлаган омиллардан бири туяларни савдогарларга юк ташиш учун ижарага бериш ва карвонларга йўл кўрсатувчилик қилиш эди. Макка ва Мадинага ҳар йили анча миқдорда зиёратчилар келиши назарда тутилса, туяларга ҳамда йўл кўрсатувчиларга бўлган эҳтиёж сезиларли эканини англаш мумкин.

Туялар ва бошқа чорва ҳайвонлари боқиладиган ерларга жамоат мулки сифатида қараларди. Яйловда хусусий мулкчилик, деярли, учрамасди. Ҳозирги кунда ҳам Саудия Арабистонида чорва ҳайвонлари боқиладиган ерлар жамоат мулки ҳисобланади.

Бадавийларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа бойликлар билан таъминловчи яна бир манба босқинчилик эди. Чорвадор бадавий жамоалари, кўпинча, (айниқса, қурғоқчилик бўлган йиллари) қўшни жамоаларга ҳужум қилиб, уларнинг чорва ҳайвонлари, бойликлари, хотин-қизларини тортиб олишарди. XVIII асрдаги Ҳижоз учун бу оддий ҳол эди. Босқинчилик юришлари чорвадор жамоаларнинг ҳарбий отрядлари учун машқ вазифасини ҳам бажарарди.

Бадавийлар фақатгина касби, асосий машғулотига қараб эмас, этник келиб чиқишига кўра ҳам турли тоифаларга бўлинган. Масалан: мутайир, ажмон қабилалари имтиёзли, сулайблар эса энг қуйи табақа ҳисобланар эди. Хитойим, ша-

рогат қабилалари ҳам қуйи тоифага киритиларди. Мутайир ва ажмонларнинг асосий транспорт воситаси туя билан от ҳисобланса, сулайб, хитойим ва шароратларнинг асосий улови эшак ҳамда хачирлар эди. Сулайблар жуда кенг тарқалган қабила бўлиб, кўпинча, бошқа қабилаларга ёлланиб ишлашарди. Профессинал ашулачилар, раққос ва раққосалар, табиблар, фолбишлар, асосан, шу қабилага мансуб одамлар эди.

Бу даврда Ҳижозда қулдорлик муносабатлари ҳам сақланиб қолган эди. Қуллар, асосан, Шарқий ва Марказий Африкадан келтириларди. У ерларга махсус экспедициялар уюштирилиб, қора танли негрлар қул қилиб олиб келинардди. Лекин Ҳижоздаги қулдорлик патриархал хусусиятларга эга эди. Қуллар, кўпинча, ўз хўжасининг оила аъзосига айланар, лекин уларнинг ҳуқуқлари чекланган эди. Хўжаликдаги оғир ва қора меҳнат қуллар зиммасида эди. Кўчманчи бадавийлар жамоасида шайх диний ва дунёвий етакчи ҳисобланарди. У қабилаларни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш, қудуқ ва ўтлоқларни тақсимлаш, ўтов тикадиган жойларни аниқлаш, мунозарали масалаларда қозилик қилиш, оилавий низоларни ҳал этиш, қабила удумларининг бажарилишини назорат қилиш каби вазифаларни бажарарди.

Бадавийлар жамоасини бошқариш тизими ва усулларида республика, аристократия ҳамда монархия белгилари аралаш-қуралаш ҳолда жамланган эди. Жамоа ҳаётига оид энг муҳим масалалар фақатгина кўпчилик бадавийлар розилиги билан ҳал қилиниши республика аломати бўлса, шайхлар ва уларнинг сулоласи эга бўлган имтиёзлар аристократия тузумига хос белги эди. Шайхларнинг жуда кўп масалаларни ёлғиз ўзи ҳал қилиши эса деспотия аломати эди. Шунинг учун бадавий жамоаси бошқарувини республика деб ҳам, аристократия тузуми деб ҳам, деспотия деб ҳам бўлмасди. Бу тизим ўзида уччала бошқарув кўринишининг хусусиятларини аралаштириб жамлаган эди.

Ислом дини пайдо бўлган VII асрда ва Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин Ҳижоз якка бир ҳокимият қўл остида бирлашмаган эди. Жуғрофий муҳит, қабила ва табақалар ўртасидаги зиддиятлар Ҳижознинг бирлашувига тўсқинлик қилса, бошқа бир қатор иқтисодий ва сиёсий омиллар бу ҳудуднинг бирлашувини тақозо этарди. Бирлашиш учун эса ягона мафкура керак эди. Ана шундай шароитда ваҳҳобийлик таълимоти юзага чиқди.

XVIII асрда халифаликнинг маркази Истамбул шаҳрида эди. Усмоний турклар эътиқодларига кўра ҳанафий мазҳабга мансуб эдилар. Бу мазҳаб мўътадилликка асосланган бўлиб, мурасасизликни қоралар эди. Усмонийлар империясида уламолар энг имтиёзли ва таъсирли табақалардан бўлиб, кўпгина диний, юридик ва сиёсий масалаларни ҳал қилишда султон улар билан маслаҳатлашарди. Уламоларнинг бошлиғи эса шайхулислом бўлиб, лавозими бўйича у буюк вазир ҳисобланарди. Қозилар шайхулисломга бўйсунардилар. Жойлардаги ҳуқуқ-тартибот, диний ишларни назорат қилиш муҳтасибга юкланган эди.

Усмонийлар империясида бошланган инқироз уламоларда ҳам акс этган эди. Улар орасида ҳам моддий манфаатга, айш-ишратга берилиш кузатиларди. Совға-салом ва пора олган қозилар, кўпинча, адолатсиз ҳукм чиқарардилар.

Усмонийлар давлатида, ҳанафий уламолар билан бир қаторда, тасаввуфнинг турли сулуклари ҳам кенг тарқалган эди. Энг кўп тарқалган сулуклар нақшбандия, мавлавия, бектошия кабилар эди. Империя ҳудудида дарвишлар, қаландарлар гуруҳлари ҳам кўп учрарди.

Ҳанафий уламолар ва тасаввуф вакиллари турли қадамжойлар, азиз-авлиёларнинг қабрларига зиёратга боришни маъқуллашарди. Ҳижозда эса бу даврда ҳанбалий мазҳаб кенг тарқалган бўлиб, у IX—X асрда шаклланган кўп диний қойдаларни ўзгаришсиз сақлаб қолган эди.

Марказий ва Шарқий Арабистонда ибодия оқими ҳам тарқалган эди. Алхоса вилоятида қарматларнинг, Яманда шиалик йўналишидаги зайдийларнинг, Оммонда эса ибодиянинг таъсири кучли эди. Ироқнинг жанубий қисмида яшовчи мусулмонларнинг асосий кўпчилиғи шиа мазҳабига мансуб эдилар. Исломдаги бу оқим ва йўналишларнинг барчасида ҳам азиз-авлиёлар ҳамда қадамжойларни зиёрат қилиш кенг тарқалган эди. Масалан: Нажд вилоятида Зайд ибн ал-Ҳаттобнинг мақбараси бўлиб, жуда кўп мусулмонлар уни зиёрат қилишга келишар, бошларига тушган қайғу ва кулфатдан халос этишни сўрашар эди. Жубайил ва Дарияда саҳоба ҳамда ансорларнинг кўп қабр ва мақбаралари бўлиб, уларга ҳам кўп зиёратчилар боришарди. Фидо деган қишлоқда улкан хурмо дарахти бор эди, у ерга келган зиёратчилар дарахтнинг танаси ва шохларини турли латта-путталар билан ўраб ташлаган эдилар.

Макка шаҳрида Абу Толиб ва Биби Хадича мақбаралари, Тоифда Абдуллоҳ ибн Аббос, Жиддада Момо Ҳаво мақ-

баралари бор эди. Бу муқаддас жойларга зиёратчилар йил бўйи ташриф буюришар ва қурбонликлар қилишарди.

Бадавийлар орасида ўзларининг ота-боболари руҳига сизиниш кенг тарқалган эди. Кўпинча, бадавийларнинг туғларида ҳам аجدодлари руҳи акс эттириларди. Қурбонликлар ҳам, асосан, аجدодлар руҳига бағишлаб қилинарди.

Шундай қилиб, XVIII аср бошларида Хижозда ислом динидаги турли оқим ва йўналишлар, мазҳаб ва секталар мавжуд эди. Бу ерда ханбалийлардан тортиб, зайдийлар, шиалар, ибодийлар, сўфийлар, шунингдек, турли фолбин ва сеҳргарларни учратиш мумкин эди. Мана шундай иқтисодий, сиёсий ва диний аснода ваҳҳобийлик таълимоти вужудга келди.

МУҲАММАД ИБН АБДУЛВАҲҲОБНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Ваҳҳобийлик номи билан аталувчи диний ва ижтимоий-сиёсий таълимотнинг асосчиси Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб 1703 йилда Нажд вилоятининг Оён шаҳрида уламо оиласида дунёга келди. Дастлабки диний таълимни у ўз отаси Абдулваҳҳоб ибн Сулаймондан олди. Муҳаммад ёшлигидан қобилиятли бўлиб, 9 ёшида Қуръонни тўла ёд олган, 10 ёшдан тафсир ва ҳадис илмини ўрганишга киришган. Муҳаммад 12 ёшида уйланган. Орадан бир йил ўтгач, отасининг рухсати билан ҳаж сафарига борган ва Мадина шаҳрида 2 ой яшаган. Бу ерда Абдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Сайф исмли уламодан таълим олган. Кейинчалик Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб шогирдларига Мадинада ўтган ҳаёти ҳақида сўзлаб берар экан, шундай деган эди: «Кунлардан бир кун Шайх Абдуллоҳ ибн Иброҳим мenden сўради: «Диндан чекинувчиларга қарши тайёрланган қуролни кўришни истайсанми?» Мен «ҳа» деб жавоб бердим. Шайх мени қўлимдан тутиб жуда кўп китоблар қўйилган бир хонага олиб кирди ва «мана бизнинг қуролимиз» деб китобларга ишора қилди».

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг бу ҳикояси, бир томондан, унга ҳам исломни янгилик ва ислоҳотлардан тозалашга уринишлар бўлганини кўрсатса, иккинчи томондан, унинг бидъатга қарши мафкуравий қуролдан фойдаланмоқчи бўлганини кўрсатади. Лекин кейинчалик у ва унинг издошлари ўз мақсадларига етиш учун фақат мафкуравий эмас, кўпроқ ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий усуллардан фойдаландилар.

Ибн Абдулваҳҳоб Араб ярим оролидаги жуда кўп вилоят ва шаҳарларда бўлган, яшаган ва фаолият олиб борган.

Дастлабки пайтларда унинг таълимоти кўп қаршиликка учраган. Кўп шаҳарлардан уни қувғин ҳам қилишган. 1726 йилда у Нажд вилоятидаги Ҳураймала шаҳрига келиб ўрнашган. Кейинчалик Оённинг янги ҳукмдори билан чиқиша олмаган отаси ҳам бу ерга кўчиб келган. Ҳураймалада ибн Абдулваҳҳоб ўз таълимотини янги куч ва шижоат билан тарғиб қила бошлади. Бу масалада у ўз отаси билан ҳам кескин мунозаралар олиб борди. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг асосий асарларидан бўлган «Китоби фит-тавҳид» ҳам шу жойда ёзилган эди. Энди унинг шухрати Дария, Манфуҳ шаҳарларига ва қўшни вилоятларга шу ердан тарқала бошлади. Бу вилоятларда яшовчи мусулмонлар, ўзларининг Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобга муносабатларига қараб, унинг дўстлари ва душманларига ажрала бошладилар.

1740 йилда Муҳаммаднинг отаси Абдулваҳҳоб вафот этди. Муҳаммад отасининг ўрнига шаҳар қозиси бўлди. Бу шаҳардаги мусулмонларнинг бир қисми Муҳаммадни қўллаб-қувватласа, бошқалари унга душманлик кайфиятида эдилар. Душманлари уни ўлдирмоқчи бўладилар. Лекин Муҳаммад тасодифан ўлимдан қутулиб қолади. Энди у Ҳураймалани ташлаб Оён шаҳрига қочишга мажбур бўлади.

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб тўғрисида маълумот берувчи манбалардан унинг жуда кўп шаҳарларда бўлганини билиб олиш мумкин. У 6 йил Басрада, 5 йил Бағдодда, 1 йил Қурдистонда, 2 йил Ҳамадонда, 7 йил Исфаҳонда, 1 йил Қумда, ярим йил Ҳалабда, 2 йил Қоҳирада, бир неча ой Қуддус ва Макка шаҳарларида яшаган. У 1797 йилда 94 ёшида вафот этган.

Айрим манбаларда Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг яхудиё аёлга, бошқа манбаларда инглиз, яна бир хилларида эса француз аёлга уйлангани айтилади, лекин у ҳақда маълумот берувчи ишончли манбаларда бу хилдаги маълумотлар учрамайди.

Баъзи манбаларда Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг Буюк Британия разведка хизмати томонидан ёллангани баён қилинади. Лекин бу манбаларнинг барчаси XIX аср охири ва XX аср бошларида ёзилган асарлар. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг ҳаёти, фаолияти ва таълимоти тадқиқ қилинган жиддий академик нашрларнинг биронтасида унинг Буюк Британия ёки бошқа бирор мамлакат разведкачиси бўлгани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Унинг махсус хизмат агентлари томонидан ёллангани тўғрисидаги маълумот кейинроқ

ўйлаб топилган ва бир китобдан иккинчи китобга кўчиб юрган кўринади.

Кўп ўқиш, кўп саёҳат қилиш ибн Абдулваҳҳоб дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Саёҳатлар давомида у Ҳижоздаги, қўшни вилоятлар, шаҳарлар ва мамлакатлардаги диний эътиқодлар, таълимотлар, оқимлар ва муқаддас жойлар билан танишиш имкониятига эга бўлди. Бу саёҳатлар унинг кўп уламолар билан танишиш, суҳбатлашиш, фикр алмашишига имкон берди; у ўзининг ҳадис, тафсир бўйича билимларини чуқурлаштириб, янги таълимот яратиш учун асос тайёрлади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг XVIII асрдаги шогирдлари, издошлари ва тарафдорлари, шунингдек, кейинги асрларда бу таълимотни қўллаган уламолар ва диндорлар ибн Абдулваҳҳоб янги таълимот яратди, деб айтадилар. Аслида эса бу таълимотдаги 99 фоиз ғоялар унганча бўлган диний оқим ва мактабларда мавжуд эди. Ибн Абдулваҳҳоб ўша оқим ва мактаблардаги баъзи ғояларни ривожлантирди, айримларига урғу берди, холос.

Ваҳҳобийликнинг асосий хусусиятларидан бири ханбалия мазҳабидаги муросасизлик элементларини кучайтириш ва ўзига тўғри келмайдиган ҳар қандай оқимларга қарши кескин кураш олиб боришдир. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг ўзи ҳам, сафдош ва издошлари ҳам бу таълимотни фақат тушунтириш, тарғиб қилиш йўли билан эмас, кўпроқ сиёсий, ҳарбий, зўравонлик ва алдаш йўли билан тарқатишга ҳаракат қилдилар.

XVIII асрда ваҳҳобийлар ўз таълимотларини барча аҳоли ва диндорлар орасида тарғиб қилган бўлсалар, XX асрнинг сўнгги чорагида асосий эътиборни ёшларга қаратмоқдалар. Ёшлардаги дунёқарашнинг тўла шаклланмаганлиги, ҳаётий тажрибанинг камлиги уларга қўл келмоқда.

Тавҳид тўғрисидаги таълимот ваҳҳобийликдан олдин ҳам мавжуд эди. Лекин Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб тавҳидни ўзига хос талқин қилади. У ўз замонасидаги иқтисодий танглик, инқироз ва вайронгарчиликларга, маиший, ахлоқий бузуқликларга сабаб мусулмонларнинг тавҳидни унутиб қўйганликлари, деб тушунтирмоқчи бўлди.

Ваҳҳобийлар фикрига кўра, фақат Ҳижоздаги бадавийлар эмас, балки бутун ислом дунёси тавҳид тамойилидан чекинган. Улар бидъатга берилиб энг оғир гуноҳларни содир қилмоқдалар. Абдулваҳҳобнинг фикрича, турли азиз-авлиёларнинг қадамжойлари ва мақбараларини зиёрат қилиш, уларга

сиғиниш-ва қурбонликлар қилиш, уларнинг руҳларидан ёрдам сўраш энг оғир гуноҳлардир.

Ваҳҳобийлик таълимотига асосан, қурбонликни фақат Оллоҳ йўлида қилиш, ёрдамни ёлғиз Оллоҳдан сўраш мумкин. Турли хил фаришталар, пайғамбарлар, азиз-авлиёлар эса фақатгина нариги дунёда Оллоҳдан мусулмонларнинг гуноҳини кечиршни сўрашлари мумкин, уларнинг қўлидан бошқа иш келмайди. Ваҳҳобийлар фақат азиз-авлиёлар эмас, пайғамбарлар қабрлари устига ҳам мақбаралар қуришни таъқиқлайдилар.

Ваҳҳобийларнинг Муҳаммад пайғамбарга муносабатлари ҳам ўзига хосдир. Улар Муҳаммад пайғамбарни оддий бир инсон, уни илоҳийлаштириш ҳам, унга сиғиниш ҳам, ундан бирон нарса сўраш ҳам керак эмас, дейдилар. Пайғамбарнинг қабрини зиёрат қилиш ҳам тавҳидга зид, деб тушунтиришади улар. Мана шу қондадан четга чиқишни улар ширк дейдилар.

Ваҳҳобийлар тўрт сунна мазҳаби асосчиларини тўрт имом деб тан оладилар, шу билан бирга, Тақиаддин ибн Таймия ва ибн ал-Қайюмни ҳам имом деб эътироф қиладилар ва имомлар сонини олтига етказадилар.

Ханбалия мазҳабидаги муросасизлик элементлари XIV асрда яшаган Тақиаддин ибн Таймия таълимотида ривожлантирилган эди. Бу ислом уламози Сурияда туғилиб-ўсган. У ўзининг асарлари ва маърузаларида бидо (янгиликлар)га суннани қарши қўяди. Унинг айтишича, дастлабки ислом ёки асл исломда бўлмаган ҳар қандай янгиликлар диннинг бузилишига олиб келади. Шу нуқтаи назардан у ашарийлар ва турли тасаввуф оқимлари вакилларини қаттиқ танқид қилди ва куфрда айблади. Ибн Таймия, шунингдек, азиз-авлиёлар ва, ҳатто, Муҳаммад пайғамбар қабрини зиёрат қилишга ҳам қарши чиқди. Бу даврга келиб Мадина шаҳридаги масжид-ун-Набавияда жойлашган Муҳаммад пайғамбар қабрини зиёрат қилиш ҳаж амалларидан бирига айланган эди.

Ибн Таймия таълимоти ханбалий мазҳаб таълимоти асосида шаклланган бўлса-да, у баъзи масалаларда бу мазҳаб қоидаларига ҳам қарши чиқди. У исломнинг асоси деб Қуръони Қарим ва суннани тан олар, фикҳда ҳар қандай ижмо ва қиёсга қарши эди.

Ибн Таймиyaning фақат назарий масалаларда эмас, амалиётда ҳам муросасиз бўлгани унинг бошига кўп кулфатлар келтирди. Қозилар ва ҳукмдорлар кўп марта унга жарималар солишди, тан жазолари беришди. Ибн Таймия ҳаётининг

анча қисми зиндон ва қамоқхоналарда ўтди. У 1328 йилда зиндонда вафот этди.

Ибн Таймия илоҳиётга оид 500 га яқин асар ёзган эди. Аммо унинг издошлари кам эди. Таймия тарафдорлари кам бўлишса ҳам, улар ибн ал-Қайюм номли уламо раҳбарлигида устозларига содиқ қолишди. Таймия вафотидан кейин бу издошлар унинг номини илоҳийлаштириб, валий даражасига кўтаришга ҳаракат қилдилар.

Кейинги уч-тўрт аср давомида Таймия асарлари кўпайтириб тарқатилмаса ҳам, унинг душманлари ҳамда тарафдорлари томонидан обдон ва чуқур ўрганиб турилди. Шу асрлар давомида унинг қарашларини бидога қарши курашмоқчи бўлган гуруҳлар томонидан жонлантиришга уринишлар бўлиб турди. Бундай гуруҳларнинг вакиллари, кўпинча, муваффақиятсиз бўлса ҳам, исломни янгиликлардан тозалашда Таймия таълимотига мурожаат қилишди. Лекин, фақат XVIII асрга келибгина Таймия таълимоти кескин ривожлантирилди ва исломнинг софлиги учун курашган катта бир оқимнинг назарий асосига айланди. Бу ҳол ваҳҳобийлик оқимининг вужудга келиши туфайли юз берди.

Ваҳҳобийлар диний-фалсафий муаммоларни чуқур таҳлил қилмайдилар. Бу масалада улар ибн Таймия ва ибн ал-Қайюмга тўла асосланадилар. Бу икки уламо китоблари ваҳҳобийлар орасида Қуръондан кейин энг муътабар китоб ҳисобланади.

Мусулмон дунёсидаги кўплаб уламоларнинг фикрича, ваҳҳобийликнинг ислом дунёсига келтирган энг катта зарарларидан бири шундаки, улар исломни аслига қайтариш ниқоби остида сунний мазҳаблар, айниқса, ҳанафий мазҳабга қаттиқ зарба бердилар. Ибодат масаласида ваҳҳобийлик оригинал таълимот бўлмаса ҳам, ундаги ижтимоий-сиёсий масалаларга ёндошув ислом дунёсида янгилик эди.

Ислом дини Ҳижозда VII асрда шаклланган эди. Орадан ўн бир аср ўтгач, яна шу ерда янги диний оқим—ваҳҳобийлик вужудга келди.

Ваҳҳобийларнинг мурасасизлиги шунда ҳам кўринадики, ўзларининг фикрларига қўшилмаган барча мусулмонларни улар душман деб биладилар.

Исломдаги сунний мазҳабларнинг барчасида ўзларининг фикрларига қўшилмаган бошқа мазҳаб вакилларини ҳам мусулмон деб эътироф этилади, ваҳҳобийлар эса ўзларининг фикрларига қўшилмаганларни кофир деб эълон қилишади.

Шуниси қизиқки, ваҳҳобийлар бошқа диндаги одамларга, масалан, яҳудийлар ва насороларга ваҳҳобий бўлмаган мусулмонларга нисбатан қилган муросасизликларини қўлламайдилар.

Ваҳҳобийлар Ҳижозда ҳукмрон оқимга айланиб бошқа ҳудудларни куч билан забт этишар экан, у ерлардаги мақбара ва қадамжойларни бузиб ташлашар, муқаддас ҳисобланган дарахт ва ўсимликларни йўқотишар эди. Шу билан бирга, сунний мазҳабдаги уламоларнинг китобларини ҳам ўтда ёқишарди.

Ўзларининг фикрларига қўшилмаганларни кофир деб эълон қилиш уларга жиҳод бошлаш учун мафкуравий асос тайёрлар эди.

XVIII асрдан кейин ўтган давр мобайнида ваҳҳобийлик жуда кўп босқинчилик юришларига диний ниқоб бўлиб хизмат қилди. Қўшни мамлакатларни босиб олмоқчи бўлган кўпгина ҳукмдорлар ўзларининг юришларини жиҳод деб атай бошладилар.

Ваҳҳобийлик оқими тасаввуфга қарши очиқ фикр билдирмаса ҳам, амалда бу таълимотга мутлақо қарши эди. Азизавлиёларга, қадамжой ва мақбараларга қарши айтилган кескин фикрлар, аслида, сўфийликка ҳам қарши қаратилган эди. Шунингдек, мусиқага, ашулага, рақсга, зикрга шайтоннинг иши деб қараш амалда тасаввуфга зарба берар эди. Бу нарсаларнинг барчаси ваҳҳобийлар томонидан бидъат деб эълон қилинган эди.

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг сиёсий қарашлари ҳам муросасизлиги, қаттиққўллиги билан ажралиб туради. У Оён шаҳрига қайтиб келгандан кейин маҳаллий ҳукмдорлар билан иттифоқ тузишга ҳаракат қилади. Уша пайтда Оён амири Усмон ибн Ҳамад ибн Муаммар эди. Унга қарата ибн Абдулваҳҳоб: «Сен барча бадавийларга ҳукмрон бўлишинг ва улар орасида тавҳидни тарғиб қилишинг керак», — дейди. Бу таклиф амирга маъқул тушади. Кўп ўтмай, амир ва ибн Абдулваҳҳоб оилалари ўртасида қариндошлик иплари боғланади. Амирнинг юришлари давомида забт этилган жойлардаги мақбара ва қадамжойларни йўқ қилишга ибн Абдулваҳҳоб ўзи бошчилик қилади. Масалан: ал-Жубайл қўлга киритилганда, у ердаги саҳоба Зайд ибн Хаттобнинг қабри устидаги мақбарани ибн Абдулваҳҳоб ўзи бузиб ташлаган. Оён шаҳридаги зинода айбланаётган бир аёлни тошбўрон қилиб ўлдиришга ибн Абдулваҳҳоб буйруқ берган ва биринчи тошни ўзи отган.

Орадан кўп ўтмай, маҳаллий уламолар тазйиқи туфайли Оён амири ва ибн Абдулваҳҳоб муносабатлари бузилади. Ибн Абдулваҳҳобни ёқтирмаган уламолар ва баъзи қўшни вилоятлар амирларининг талаби билан Усмон ибн Ҳамад ибн Абдулваҳҳобни Оёндан чиқариб юборади. 1744 йилда ибн Абдулваҳҳоб ад-Дария шаҳрида ўрнашади. Бу ернинг амири Муҳаммад ибн Сауд уни яхши кутиб олади. Амирнинг ака-укалари ва хотини Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб билан яхши муносабатлар ўрнатилишига тарафдор эдилар. Қатта сиёсий режалар тузаётган Муҳаммад ибн Сауд ўз мақсадларига етишиш учун ваҳҳобийлик таълимотидан фойдаланади. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб эса Муҳаммад ибн Сауднинг ҳарбий режаларидан ўз диний ғояларини тарғиб қилишда фойдаланади. Шундай қилиб, Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб маъруза ва тарғибот ёрдамида, Муҳаммад ибн Сауд эса қилич ва найза ёрдамида атрофни забт этишга киришадилар. Лекин Абдулваҳҳобнинг ваъз ва маърузалари соф диний ёки ахлоқий эмас, сиёсий тарғибот эди. Бу ваъз ва маърузалардаги сиёсий ғоялар, бошқа мазҳаб ва оқимларни тан олмаслик, якка ҳукмронликка интилиш каби сиёсий жиҳатлар диний қобикқа ўралган эди.

ДИНИЙ АҚИДАПАРАСТЛИКНИНГ ЎЗБЕКИСТОНГА КИРИБ КЕЛИШИ

Ислом дини Ўрта Осиёга кириб келган дастлабки асрлардаёқ бу ҳудудда ҳанафийлик асосий мазҳаб бўлган эди. Моҳият-эътибори билан ақидапараст бўлган оқимлар, шунингдек, шиа мазҳабига мансуб ақидапарастлар ўша даврлардаёқ Ўрта Осиёга ўз таъсирларини ўтказишга уринганлар, лекин бу уринишлар кутилган натижани бермаган эди. Ўрта Осиёда ўз таъсирини сезиларли даражада ўтказган ақидапараст оқимлардан бири ваҳҳобийликдир.

Бу оқимнинг Ўрта Осиёда тарқалиш даврини олимлар, тарихчилар, журналистлар XX асрнинг 70-, 80-йиллари деб ҳисобламоқдалар. Бу фикр Ўзбекистонда, қўшни мамлакатлар ва Россияда чоп этилаётган газета-журналлар, илмий нашрларда баён қилинмоқда. Бизнинг тадқиқотларимиз эса бу оқим Ўрта Осиёга анча олдинроқ кириб келганини кўрсатмоқда. Бу жараёни чуқурроқ англаш учун ваҳҳобийликнинг Ҳижоздан ташқарига тарқалиш тарихига бир назар ташлаш керак. XVIII аср ўрталарида Ҳижозда шаклланган

ваҳобийлик оқими шу аср охири ва XIX аср бошларида Афғонистон ва Ҳиндистонда тарқала бошлади.

Ўтган асрнинг бошларида Ҳиндистонга ваҳобийликни тарқатишга бошчилик қилган Шоҳ Валиулло деган шахс бўлгани учун бу ердаги ваҳобийлар валиуллолар деб аталади. Ўтган асрнинг 20-йилларида бу ҳаракатнинг раҳбари ва тарғиботчиси Сайид Аҳмад Баралвий бўлгач, у тез ёйила бошлади ва шуҳрат топди. Аҳмад Баралвий Патна шаҳрида қароргоҳ ташкил қилди ва эътиқод учун курашувчи «Мужоҳидлар биродарлиги»ни тузди. Бу биродарлик атрофида ҳинд феодаллари ва судхўрлар зулмидан аламзада бўлган мусулмонлар тўплана бошладилар.

Валиуллолар ҳаракатига қўшилган барча мусулмонлар ваҳобийлик таълимотига хайрихоҳ бўлмасалар ҳам, улар бу уюшган ташкилот ғайридин феодаллар зулмидан озод қилади, деган умид билан унга бирлашдилар. Уларнинг кўпчилиги илк исломда олға сурилган, худонинг олдида барча бандалари тенг, деган ғояни ҳаётга татбиқ қилишни орзу қилардилар. Шу мақсадда улар судхўрларга, индуизм ва сикхизм динидагиларга қарши кураш бошладилар.

Ҳиндистондаги ваҳобийларнинг дастлабки ҳаракати сикхларга қарши қаратилди. Сайид Аҳмад Баралвий 1826 йил 21 декабрни сикхларга қарши жиҳод куни деб эълон қилди. Унинг атрофида катта армия тўпланди. Натижада, Баралвий қўшини Патна теварагида катта ҳудудда сикхларга зарба бериб, валиуллолар ўз давлатларини туздилар. Лекин бу давлатни мустақкамлашга улар муваффақ бўла олмадилар. Чунки забт этилган ҳудудлардаги ҳиндулар орасида уруғчилик-қабилачилик муносабатлари кучли бўлиб, улар марказлашган давлат тузумига қарши тўхтовсиз қўзғолонлар қилиб турдилар. Бу қўзғолонлар охири Сайид Аҳмад Баралвийни тоғларга қочиб кетишга мажбур қилди. Уни 1831 йилда сикхлар тоғда тутиб қатл этишди. Лекин ваҳобийлар ҳаракати Ҳиндистонда тўхтаб қолмади. Бу ҳаракат янги душман — инглиз мустамлакачиларига қарши қаратилгандан кейин унга яна янги кучлар қўшила бошлади.

Инглиз ҳукмрон доиралари ваҳобийлар билан сикхлар ўртасидаги жанглари мамнуният билан кузатиб турдилар. Чунки бу жанглар уларга фойда келтирарди. Сабаби — мусулмонлар билан сикхлар ўзаро жанг билан овора бўлсалар, мустамлакачиларга қарши камроқ исён бўларди.

Инглизлар билан ваҳобийлар ўртасида даҳшатли жанглар бошланди. Кучлар тенг эмасди. Инглизларнинг яхши қу-

ролланган кучли армияси ваҳҳобийларга бирин-кетин қаттиқ зарба бера бошлади.

XIX асрнинг 50-йилларида инглизлар бир қатор жазо экспедициялари воситаида ваҳҳобийларнинг марказларини забт этишга муваффақ бўлдилар. Жумладан, Патна шаҳри ҳам қўлга олинди. 60-йилларда ваҳҳобийлар яна қўзғолон бошладилар. Бу қўзғолон ҳам раҳмсизлик билан бостирилди. Лекин бу сафар инглизларга ҳарбий экспедиция эмас, усталлик билан амалга оширилган ҳийла қўл келди.

Ваҳҳобий руҳонийларнинг юқори қисми инглизларнинг сова-саломлари ва берган имтиёзларига учди. Улар ваҳҳобийлик ҳаракатини ичидан бузишга киришдилар. Шу мақсадда улар жиҳод тўғрисидаги таълимотни қайтадан кўриб чиқа бошладилар. Ваҳҳобийлар таълимотига кўра, мусулмонлар дор-ул-ҳарбда, яъни ғайридинлар ҳукмрон бўлган мамлакатда тинч яшашлари мумкин эмас. Бундай мамлакатда улар жиҳод қилишлари керак. Ваҳҳобийларнинг бундай ғояси бошқа мазҳабдаги мусулмонларга ҳам маъқул бўлиб, улар ҳам бу ҳаракатни қўллаган эдилар. Инглизлар томонидан сотиб олинган ваҳҳобий уламолар энди инглизларга қарши олиб борилаётган жиҳод ноўрин деб исботлаш учун фатво излай бошладилар. Шу мақсадда улар Маккадаги ва Карбалодаги уламоларга: «Инглизларга қарши жиҳод ўринлими-ўринсизми?» — деган савол билан мурожаат қилдилар. Бу даврда Маккада ҳам, Карбалода ҳам таниқли мусулмон уламолари инглизлар таъсирига тушиб қолган эдилар. Иккала шаҳардан ҳам, инглизларга қарши жиҳод ноўрин, деган жавоб келди.

Бу келган жавоблар асосида Ҳиндистондаги мусулмон уламолари инглизларга қарши жиҳод қилиш мумкин эмас, деган фатво чиқардилар. Бу фатвони асослаш учун улар турли хил ҳийла-найранглар ишлатдилар. Бу фатвода Ҳиндистон дор-ул-ҳарб эмас, дор-ул-ислом деб эълон қилинди. Дор-ул-исломда эса жиҳодга ўрин йўқ. Шундай қилиб, инглизлар ваҳҳобийларни мафкуравий йўл билан, ҳийла-найранг билан енгилшга муваффақ бўлдилар.

XIX аср бошлари ва ўрталарида. Ўрта Осиё ҳудудидаги хонликлар Ҳиндистон ва Афғонистон билан яхши савдо алоқалари ўрнатган эдилар. Хонликларнинг савдогарлари Афғонистон ва Ҳиндистонга ўз молларини сотиш учун олиб борсалар, у ерлик савдогарлар ўз моллари билан Ўрта Осиёга келиб туришарди. Уша даврларда Ҳиндистондаги асосий динлар индуизм ва ислом дини бўлса, исломга эътиқод қилувчи

мусулмонларнинг асосий қисмини валиуллолар ташкил қиларди. Урта Осиёга келаётган савдогарларнинг асосий қисми мана шу ваҳҳобийлик оқимига мансуб мусулмонлардан иборат эди. Улар Ҳиндистондан, анвойи моллар билан бирга, ақидапарастлик ғояларини ҳам олиб келаётган эдилар.

Молларини Ҳиндистонга олиб бориб сотаётган Урта осиелик савдогарлар ҳам маълум даражада валиуллолар таъсирига берилаётган, ақча ва Ҳиндистон матолари билан бирга, Урта Осиёга ваҳҳобийлик ғояларини улар ҳам олиб келаётган эдилар.

Афғонистоннинг ўзбеклар, тожиклар ва туркманлар яшайдиган шимолий ҳудудлари эса Жанубий Туркистон деб аталар ва бу ҳудудлар анча вақт Бухоро амирлиги таркибида бўлган эди. Бу ҳудудларда ҳам ваҳҳобийлик таъсири сезиларли даражада эди.

Ваҳҳобийликнинг Урта Осиёга кириб келишида катта рол ўйнаган воситалардан бири ҳаж сафарига борувчилар эди. Уша пайтда муборак сафарга борувчиларнинг бир қисми Афғонистон, Эрон, Туркия орқали йўлга чиқишса, бошқа бир қисми Ҳиндистонга бориб, у ердаги Қалкутта ва Бомбей бандаргоҳларида кемаларга ўтирар, Ҳинд океани орқали Макка ва Мадина шаҳарларига зиёратга борардилар. Ҳиндистон орқали сафарга борувчилар кўпчиликни ташкил қиларди. Бу сафар бир неча ой давом этишини; зиёратчилар Ҳиндистонда кемани ҳафталаб ва ойлаб кутиб, кемада ҳам аксари ваҳҳобий бўлган ҳиндистонлик зиёратчилар билан бир неча кунлаб бирга юришини; бу кутиш ва юришлар ҳиндистонлик валиуллолар билан ёнма-ён тарзда кечганини назарда тутсак, зиёратчиларга ақидапарастлик таъсири ўтиши учун қанчалик қулай шароит мавжуд бўлганини кўрамиз. Ҳижозга етгунча валиуллолар таъсир доирасида бўлган зиёратчилар Макка ва Мадина шаҳарларига етиб келгач, бу ердаги ваҳҳобийлар таъсирига тушиб қолардилар. Чунки бу даврда ваҳҳобийлик Ҳижозда етакчи оқимга айланган эди. Ҳафталаб, ойлаб ваҳҳобийлар билан ёнма-ён яшаш ва ибодат қилиш Урта осиелик ҳожиларга таъсир ўтказмай қолмасди. Уларнинг ҳаммаси бўлмаса ҳам, анчагина қисми ваҳҳобийликнинг сезиларли таъсирига тушиб қоларди. Шундай қилиб, ваҳҳобийлик XIX асрнинг иккинчи ярми давомида Урта Осиё мусулмонларига сезиларли таъсир ўтказди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида бу таъсир кучая бошлади. Лекин бу даврдаги диний жараёнларни таҳлил қилган-

да, уни фақат турли оқимларнинг ўзаро муносабатигина деб эмас, диндорларнинг жамият ҳаётидаги воқеаларга муносабати сифатида ҳам олиб қаралиши керак. Жумладан, Русия зулмидан норозилик, кўпинча, диний ниқобларда зоҳир бўлган. Бу ўринда 1898 йилда Дукчи эшон бошчилигида юз берган Андижон кўзғолонини эслаш кифоя.

Баъзи вилоят ва туманларда эса миллий истибдодга қарши чиқишлар ақидапарастлик кўринишида ҳам бўлган. Мавжуд тузумга норозилик билдиришда баъзи диндорлар ақидапарастликка хос бўлган муросасизликдан ҳам фойдаланганлар. Масалан, 1905 йилда Хивада нақибул ислом Иброҳим ҳожи ва Юсуф ясовулбошилар «Қадимлар» деб аталган гуруҳни тузган эдилар. (Қаранг: А. С. Содиқов «Россия и Хива в конце XIX — в начале XX века». Изд-во «Фан» Тошкент, 1979, 126-бет). «Қадимлар»нинг бошқа мусулмонлардан фарқи шунда эдики, улар исломнинг қадимий, «асл» ҳолини тиклашга уринар эдилар, яъни улар ўз мақсадларини фақатгина ислом динини VII асрдаги ҳолига қайтариш деб баён қилсалар ҳам, аслида мусулмон давлати ва халифалик тузишга интилардилар. Уларнинг исломни асл ҳолига қайтариш йўлидаги ҳаракатлари VII асрдаги халифаликни тиклашга олиб келиши керак эди. Шунини сезган чор жандармериясининг Амударё бўлими бошлиғи ўзининг махфий маълумотномасида шундай ёзган эди: «Рухонийлар бир қатор амалдорлар билан қадимги тартиблар тарафдорлари гуруҳини туздилар. Уларнинг интилишлари хон вафот этгудек бўлса ўзларининг одамлари ҳисобланмиш валиаҳдни тахтга ўтқазиб, миш-мишларга қараганда, жиҳод-бошлаш ва Андижон воқеаларини қайтаришдан иборат» (Ўша жойда).

Мана шундай даврда Ўрта Осиё ҳудудига Қримда, Богчасаройда, Бомбей ва Қалкуттада чиқадиган газета ва журналлар ҳам кела бошлаган эди. Жумладан, Исмоил Фаспирали Богчасаройда нашр этадиган «Таржимон», Қримда чиқадиган «Маълумот» газеталари маърифатчиликка йўналтирилган бўлса, Қалкуттадан келтирилаётган «Тахл-ул-матин» газетасида ақидапарастликнинг таъсири кучли эди.

Хивада «Қадимчилар» гуруҳининг, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидаги бошқа шаҳар ва вилоятларда «Шўрои исломия»нинг тузилиши Ўрта Осиёда ақидапарастликнинг намоён бўлишигина эмас, унинг ташкилий тизимга эга бўлгани ва сиёсий кучга айланганидан далолат берар эди. Бу куч кейинчалик кўпгина хунрезликларга сабаб бўлган эди.

1918 йил январ—феврал ойларида Бухоро амирлигида юз берган воқеалар, яъни 24 январда ёш бухороликларнинг Когондаги ва кейинроқ Қаркидаги исёни, Колесовнинг юришидан кейин амир ва қадимчилар авжга минадилар. Қадимчилар жадидлар ва, умуман, тараққийпарвар кучларга қарши аввал мафкуравий, кейин амалий ҳаракатлар бошлайдилар. Бухоро қозиси ва қадимчи уламолар жадидларни кўрган жойда ўлдириш тўғрисида фатво чиқарадилар. Лекин жадидларни ўлдириш учун аввал уларни ножадидлардан ажратиб олиш керак эди. Шунинг назарда тутиб, жадидларни бошқалардан қандай ажратиш тўғрисида кўрсатмалар берилади. Уларга кўра: «Кимда-ким ёқали кўйлагига тугма қадалган бўлса — жадид, костюм кийган кишилар ҳам — жадид; кимда-кимнинг соқоли қисқа бўлиб, мўйлови узун бўлса ҳам — жадид; ким агар ўз боласини янги усул мактабига берган бўлса — жадид; кимда-ким газета ўқиса, ёки газета ўқийдиганлар билан борди-келди қилса, у ҳам — жадид, рус тилини оз-моз биладиганлар ҳам жадидлардир». Мана шу санаб ўтилган белгилар асосида одамларни тутиб олиб калтаклаш, ўлдириш бошланди. Шу олатасирдан фойдаланиб, кўпчилик қадимчи ақидапарастлар ўз муҳолифларини, яъни янгиликка интилган, аммо ҳанафий мазҳаб доирасидан четга чиқмамаган жуда кўп мусулмонларни йўқ қилиб юбордилар. Тўполонлардан ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланиб қолмоқчи бўлганлар ўз душманлари ёки ўзига ёқмаган одамларни ҳам ўлдириб юбораётганини билган амир 1918 йил 5 мартда фармон чиқарди. Унга кўра, жадидликда гумон қилинганлар Аркка олиб келиниши керак эди.

Бир неча кун ичида Арк маҳбусларга тўлиб кетди. Қадимчи ақидапарастлар томонидан ўлимга маҳкум этилганлар шу даражада кўп эдики, жаллоднинг қўли қўлига тегмасди. Ҳар қанча тез ва чаққон ишламасин, у ўз вазифасини тўла бажаришга, яъни маҳкумларнинг бошини танасидан жудо қилишга улгурмасди. Шунинг учун у мана шу кунларда ўзига шогирдлар олганди. Ҳаваскор жаллодлар ҳам бир неча минг кишини дорга осишда устозларига кўмак беришган.

Бухородаги ҳунрезликка ўхшаш ҳодисалар бу кўламда бўлмаса-да, бошқа хонликларда ҳам ўша ердаги қадимчи ақидапарастлар таъсирида содир этилган эди. Шундай қилиб, Ҳиндистондаги ваҳҳобийлар таъсирида шаклланган Урта Осиё қадимчи ақидапарастлари жуда кўп беғуноҳ одамларнинг қони тўкилишига сабаб бўлган эди. Ана шу воқеалар таҳлили диний ақидапарастлик Урта Осиёга XX асрнинг 70-

ёки 80-йилларида эмас, XIX аср охири — XX аср бошларида кириб келганини кўрсатади.

20—30-йилларда Шўролар барча динларга ва диний оқимларга қарши курашиб руҳонийларни қатағон қилган бўлсалар, 60-йилларда ва кейинроқ жумбоқли ҳодиса юз берди: ўзларини ашаддий даҳрий ва ҳар қандай динга душман деб билувчи коммунистлар ашаддий ақидапарастлар ҳаракатининг фаоллашувига шароит яратиб бердилар. Коммунист ақидапарастлар диний ақидапарастлар билан қўшилиб, ҳанафий мазҳабдаги мусулмонларга қарши кураш бошладилар. Лекин бу мураккаб жараён махсус таҳлилни талаб қилади.

ШҲРОЛАР ВА АҚИДАПАРАСТЛИК

Шўро тузуми коммунистик ақидапарастликка асосланган эди. Моҳият — эътибори билан бу тузум ақидапарастликнинг энг мурасасиз кўринишларидан бўлиб, ўз йўналиши, мақсади, сиёсати, стратегия ва тактикасига бир оз бўлса ҳам мос келмайдиган ҳар қандай қараш, ҳаракат ва ташкилотларни тағ-томири билан йўқ қилишга интиларди.

Коммунистик тузум мафкурасининг асосий хусусиятларидан бири даҳрийлик бўлгани учун, у ҳар қандай динга қарши аёвсиз кураш олиб борди. XX асрнинг 20-йилларида Москва, Петербург каби шаҳарларда диндорлар билан даҳрийларнинг мунозаралари ўтказилиб турди. Бу мунозаралар Совет тузуми динга қарши мафкуравий йўл билан кураш олиб бориш йўлини танлаганини англатмасди. Бу тактика Совет даҳрий тузуми ҳали иқтисодий, ҳарбий жиҳатдан заифлиги сабабли қўлланган эди. Бир оз куч тўплаб олгач, бу тузум ўзининг ҳақиқий башарасини намоён қилди. Энди диндор уламолар билан мунозара қилиб ади-бади айтишиб ўтирмай, уларнинг асосий кўпчилиги қатағон қилинди. Уларнинг кўп қисми отиб ташланди, қолганлари эса узоқ ўлкаларга бадарга қилинди. Бу сиёсат шундай амалга оширилдики, НКВД ходимлари диндорларни қатағон қилишда уларнинг ақидапараст экани ёки эмаслигига заррача ҳам эътибор бермадилар.

Динга ва диндорларга нисбатан қатағон сиёсати қўлланилар экан, асосий мақсад одамлар онгидан диний эътиқодни мутлақо чиқариб ташлаш, унинг ўрнига коммунистик эътиқодни сингдириш эди. Шунинг ҳам эслаш жоизки, коммунистик тузум диний эътиқодга қарши кураш олиб борар

экан, аста-секин ўзи диний эътиқоднинг хусусиятларини ўзлаштириб, диний таълимотга ўхшаб кета бошлади.

Коммунистик тузум барча динларга қарши кураш олиб борди. Унинг диндорларга ва динга қарши кураши жуда бешафқат тусда олиб борилди. Лекин унинг исломга қарши кураши, айниқса, бешафқат эди. Бу бир неча нарсаларда кўзга ташланади.

Биринчидан, мусулмон масжидлари миқдори жуда чеклаб қўйилган эди. Русия, Украина, Белорусия сингари аҳолисининг асосий қисми христиан динига мансуб республикалардаги ҳар бир катта қишлоқнинг ўз черкови, ибодатхонаси бўлгани ҳолда, аҳолиси тарихан исломга эътиқод қилиб келган Ўрта Осиё республикаларида қишлоқ у ёқда турсин, туман марказларининг ҳам 90 фоизда масжидлар йўқ эди. Асримизнинг 50-йиллари охиридан то 80-йилларнинг охиригача Ўзбекистонда фақат 80 дан ортиқроқ масжиднинг фаолият олиб боришига ижозат берилган эди. Бу масжидларнинг ҳам ярмига яқини Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятига тўғри келар эди.

Пойтахтга чет мамлакатлардан, жумладан, мусулмон мамлакатларидан турли хил делегациялар, сайёҳлар келишини ҳисобга олиб, чет элликларда шўролар ўз фуқароларига виждон эркинлигини берган экан, деган тасаввур туғдириш учун шундай қилинган эди. Аслида эса, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Наманган вилоятларида 3—4 тадангина масжид ишлаб турарди. Бошқа вилоятларда масжидлар сони бундан ҳам оз эди. Масжидларнинг кўпчилигида биттадан имом ишлагани, фақат баъзиларидагина уларнинг муовинлари-ноиблари бўлгани ҳисобга олинса, бутун Ўзбекистонда 100 дан ортиқроқ имом бўлганини билиш мумкин. Бу имомлар ҳам эртадан кечгача худойи, жаноза, никоҳ каби маросимлар билан банд бўлиб, ақидапарастликка қарши курашиш учун уларнинг вақтлари бўлмасди. Бу эса ақидапараст оқимларнинг мамлакатга кириб келиши учун қулай шароит яратди. Чунки 30-йиллар қатағонларидан кейин аҳолининг катта кўпчилиги Ўрта Осиёда қадимдан асосий мазҳаб ҳисобланган ҳанафийлик тўғрисида ҳам тўлароқ маълумотга эга эмасди. Иккинчи томондан, коммунистларнинг ўзлари ақидапарастликнинг жонланиши, фаоллашиши учун қулай шароит яратдилар.

Кавказорти ва Шимолий Кавказдаги баъзи элатларнинг ўз юртларидан бадарға қилиниши Сталиннинг исломга нисбатан салбий муносабатининг яна бир кўриниши бўлди. Шу

наrsa эътиборга лойиқки, ислом билан тарихан боғлиқ элатларгина ўз ватанларидан бадарга қилинди. Репрессияга биринчи навбатда курдлар дучор бўлди. 30-йиллар охирида месхети туркларининг навбати келди: уларга аввал мактабларда она тилида таълим олиш, сўнг эса унда сўзлашиш таъқиқланди. Машғулотлар грузин тилида олиб борила бошланди. 1944 йил охирларида месхети туркларининг ҳаммаси Грузиядан Ўрта Осиёга кўчирилди. Сўнгра чечен, болқор, қорачойларнинг навбати келди. Баъзи маълумотларга қараганда, бу минтақадан исломга эътиқод қўйган ёки қай даражада бўлса-да, у билан боғланган тахминан 5 миллион киши бадарга қилинган; улардан салкам бир миллион киши (асосан, хотин-қизлар, болалар ва кексалар) кўчиш, янги жойга ўрнашиш чоғида ҳалок бўлган.

Буни қандай изоҳлаш мумкин? Ёки бу тасодифий мос келишми? Менимча, бунинг жавоби фақат битта бўлиши мумкин: сталинизм исломни таг-томири билан тугатиш учун атайлаб шундай сиёсат юргизган, бунда кўчириш учун икки қўшнидан биттаси — мусулмони танланган.

1943 йили Иккинчи жаҳон уруши давомида вужудга келган шарт-шароит туфайли Сталиннинг динга, хусусан, православиега бўлган муносабати бир оз юмшади. Лекин исломга нисбатан у аввалгидек муросасиз бўлиб қолаверди. Уша йили вазифасига очиқ диний фаолиятга расмий рухсат бериш ҳам кирадиган дин ва диний бирлашмалар ишлари бўйича Кенгаш тузилди. Мамлакатдаги христианлик (православие) тарқалган регионларнинг кўпчилигида ўнлаб ва юзлаб черков ҳамда ибодатхоналар ишлай бошлади. Асосан исломга эътиқод қўйилган жойларда эса 2—3, бир қатор жойларда фақат биттадан масжид рўйхатга олинди (масалан, Ашхободда 1989 йилгача битта ҳам масжид иш кўрмас эди).

Бир неча юз мингдан бир миллион кишига қадар аҳоли яшайдиган вилоятларда атиги 2—3 масжиднинг рўйхатга олиниши диний маросимларни бажаришда катта қийинчиликлар туғдирарди. Жума ёки ҳайит намозларида иштирок этиш учун диндорларга ўнлаб, ҳатто, юзлаб километр йўл босишга тўғри келарди. 1989 йилгача, масалан, Наманган вилоятида 3, Фарғона вилоятида 4 масжид ишларди. Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё, Хоразм вилоятларида эса масжидлар бундан ҳам оз эди. Бутун Туркменистон ССРда бор-йўғи 4 масжид бор эди. Фақат Тошкент вилоятида салкам 20, Андижон вилоятида 10, Самарқанд вилоятида 7 та масжид рўйхатга олинган эди. Бунда нафақат диндорларнинг диний эҳ-

тиёжларини қондириш, балки бу вилоятларга қўшни мамлакатлардан мусулмон руҳонийлари делегациялари келиши кўпайганлиги ҳам ҳисобга олинган эди.

50-йилларда ва 60-йиллар бошида мамлакатнинг баъзи минтақаларида ибодатхоналарни, шу жумладан, масжидларни ёпиш бўйича компания авж олдирилди. Меҳнаткашларнинг гўё масжидларнинг «кераксизлиги», Оллоҳга эътиқодидан воз кечиш хусусидаги «баёнотлари» ва ҳоказолар бунга асос бўлиб хизмат қилди. Вилоятлар ва республикаларнинг раҳбарлари аҳолининг «атеистик тарбияси» борасидаги ўз «муваффақият»ларини марказ олдида ана шундай тарзда намоён этишга интилдилар, аҳоли учун бундай «муваффақиятлар», умуман, кутилмаган нарса бўлган эди. Бундай «баёнот»ларнинг сохталлиги очиқ-ойдин кўриниб турарди.

Коммунистлар дин ва диндорларга шундай муносабатни давом эттириб, уларни бутунлай тугатиш ниятида эди. Лекин бу ниятга улар ета олмадилар. Бошланиб кетган Иккинчи жаҳон уруши Сталин ва унинг атрофидагиларнинг динга ва диндорларга муносабатларини ўзгартиришга мажбур қилди. Уруш ниҳоятда авж олган 1943 йилда СССР Министрлар Совети ҳузурида Диний ишлар бўйича Кенгаш тузилиши мамлакатдаги диндорларнинг Совет давлатига муносабатини ижобий томонга буриш учун хизмат қилиши лозим эди. Уруш жанггоҳларида вужудга келган танглик вазияти динга шундай ён босишни тақозо қилган эди. Шу даврда Ўрта Осиёда ҳам бир қатор масжидлар фаолият бошлади. Диний уюшмалар тўғрисида қонун, қарорлар қабул қилинди, йўриқномалар чиқарилди. Бу тадбирлар атрофида олиб борилган кенг кўламли тарғибот ишлари диндорларнинг Совет давлатига муносабатида ижобий силжишлар ясаш учун имконият яратди.

Совет диндорлари, руҳонийлари ва уламоларининг хурсандлиги узоққа бормади. Урушни ғалаба билан яқунлагач, Сталин ва унинг атрофидагилар дин ва диндорларга нисбатан тўнларини яна тескари кийиб олишди. 50-йилларда масжидларнинг сони камайтирила бошланди. Шу даврда шаҳар, маҳалла, қишлоқ ва овуллардан ўша жойлардаги масжидлар ёшларнинг тарбиясига салбий таъсир ўтказаетгани, уларнинг онгини захарлаётгани тўғрисида партия идоралари, матбуот органларига хатлар кела бошлади. Бу хатларнинг, деярли, барчаси махсус ташкил қилинган эди. Улардан баъзиларигина ашаддий атеистлар томонидан ёзилган эди. Ўша

пайтдаги атеистларнинг кўпчилиги кейинроқ диндор бўлиб олишди, улар ичидан, ҳатто, диний уламолар етишиб чиқди. Лекин ўша пайтда динга қарши жон-жаҳди билан курашган ашаддий атеистлар ҳам бор эди. Ўша пайтда мен шундайлардан бири билан суҳбатлашган эдим. У ўзининг нақадар атеист экани билан мақтаниш учун, мен ислом динига шу қадар қаршиманки, қизимни суннат қилинган йигитга бермайман, деган эди.

Диний эътиқоддан воз кечишлар ва масжидларни ёпиш тўғрисидаги илтимосномалар динга қарши ҳаракатни кучайтириш учун мафкуравий асос тайёрлаши керак эди. 40-йилларда ишлай бошлаган диний уюшмаларнинг кўпчилиги, асосан, мусулмон масжидлари яна қайтадан ёпила бошлади.

Ўрта Осиё республикаларида жуда кўплаб масжидлар ёпилиб кетди. Сталин ва унинг теварагидагилар динга қарши курашнинг асосий йўналишини ислом динига қарши қаратдилар.

Шўролар даврида динга қарши кураш деганда, энг кўп тарқалган оқим ва мазҳабларга қарши кураш тушуниларди. Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонда, Кавказorti ва Шимолий Кавказда (Озарбайжондан ташқари) энг кўп тарқалган ислом мазҳаби ҳанафийлик эди. Жойлардаги партия кўмиталари ва маъмурий идоралар ўзларининг исломга қарши кураш олиб бораётганликларини кўрсатиш учун ҳанафий мазҳабга қарши кураш бошладилар.

Ўша пайтларда аҳолининг динга муносабатини зоҳир этиб турадиган бир нечта кўрсаткичлар бор эди. Шулардан асосийлари қадамжойларни зиёрат қилиш ва жаноза маросимлари эди. Ўзини ҳар қанча атеист қилиб кўрсатган бўлса-да партия ходими вафот этганда, у ҳам мусулмон дини талаблари асосида дафн этилар эди. Бу маросимга қарши курашда партия органлари мутлақо ожиз эди. Яна бир диний маросим-никоҳ маҳаллий аҳоли томонидан тўла бажарилса ҳам, уни энг ичида, яширинча ўтказиш мумкин эди. Жанозани ва марҳум хонадонига келиб фотиҳа ўқишларни бундай яширин тарзда ўтказиб бўлмасди.

Қадамжойларга қарши курашда ҳам партия органлари ва маъмурий идоралар ходимлари мутлақо ожиз эдилар. Қайси туман ёки шаҳарда машҳурроқ қадамжойлар бўлса, ўша туман ва шаҳар раҳбарлари бошида кўпроқ калтак синар эди. Чунки юқоридан келган вакиллар бу қадамжойлардаги зиёратчиларни кўриб, шу ҳудудда партия органлари аҳоли-

ни атеистик руҳда тарбиялаш бўйича етарли иш олиб бормаётганликлари, демак КПССнинг топшириғини етарли бажармаётганликлари тўғрисида маълумотнома ёзиб кетар эдилар.

Шундай шароитда партия органлари ва маъмурий идоралар раҳбарларининг жонига ақидапарастлар оро кирдилар. Улар қадамжойларни зиёрат қилишга қарши муросасиз кураш олиб борар эдилар. Бу иш улар наздида бидъат ҳисобланиб, уларнинг ақидаларига зид эди. Шунинг учун улар имкон бўлди дегунча, қадамжой ва зиёратгоҳларга қарши ҳаракат бошлардилар. Уларнинг бу хусусиятлари жойлардаги партия идоралари ва маъмурий органлар раҳбарларига жуда маъқул тушди. Бу раҳбарлар энди ақидапарастларни гоҳ очик, гоҳ яширин йўл билан қувватлай бошлайдилар.

Шу даврда ақидапарастлик аҳоли орасида ҳам ёйила бошлади. Лекин бунинг сабаби ақидапарастлар турли раҳбарлар томонидан қўлланганида эмас эди. Бу сабаблардан биринчиси аҳоли диний оқимлар ва мазҳаблар, уларнинг ақоидлари ва ўзига хос хусусиятларидан мутлақо беҳабарлигида эди.

Юқорида айтилганидай, диний уламоларнинг асосий қисми 30-йиллардаёқ йўқ қилиб юборилган эди. Тирик қолганлари эса юрак олдириб қўйган бўлиб, ҳанафий мазҳаб қоидаларини тарғиб қилишдан қўрқар эдилар. Уша пайтдаги Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексининг 147-моддасида диний тарғибот олиб борганлик учун бир неча йил қамоқ жазоси белгиланган эди. Бу эса ақидапарастликнинг ёйилиши учун қулай мафкуравий шароит яратган эди. Чунки бундай шароитда ёшлар ҳанафий мазҳаб, яъни ўзларининг отабоболари эътиқод қилиб келган мазҳаб тўғрисида жуда оз тасаввурга эга эдилар. Коммунистик мафкурани барчанинг онгига сингдирамиз, деб уринган комфирқа раҳбарлари ҳам ўз мақсадларига эриша олмаётган эдилар. Матбуотда, газета ва журналлар, китоблар, радио ва телевидениеда коммафкура шарафига мадҳиялар айтилаётган бўлса ҳам, бу мафкура кўпчилик дунёқарашини эгаллай олмаган эди. Бир сўз билан айтганда, одамлар, хусусан, ёшлар онгида маънавий бўшлиқ вужудга келган эди.

Иккинчидан, халқ орасида тўй ва аза билан боғлиқ маросимлар жуда кўп бўлиб, ҳанафий мазҳаб уламолари уларга қарши етарли даражада тушунтириш ишлари олиб бормасдилар. 60-йилларнинг охиридан бошлаб бу маросимлар шунчалик кўп ва шунчалик исрофгарчиликлар билан ўткази-

лардики, халқ оммаси шу муносабат билан анча қийинчилик сезаётган эди. Ҳанафий уламоларнинг кўпчилиги ўзларининг асосий вақтларини шу маросимларда ўтказишарди. Бу маросимлардан моддий манфаатдорлик кўриш оқибатида уламоларнинг аксар қисми уларга қарши кураш олиб боришни унчалик истамасди ҳам. Ваҳҳобийлар эса бу маросимларнинг барчаси бидъат ва исломга зид, деб эълон қилдилар. Бу эса аҳолининг анча қисмига маъқул тушди ва ваҳҳобийликнинг тарқалиши учун ижобий психологик асно яратилди.

Учинчидан, ваҳҳобийларнинг яхши уюшганлиги, уларнинг чел мамлакатлардаги диний ташкилотлар томонидан қўллаб турилиши бу оқимнинг муваффақиятли ёйилишига ёрдам берди.

Шундай қилиб, кўпчилик тасаввурида ашаддий атеист бўлиб барча динларга қарши курашган коммунистлар аслида ислом динидаги ҳанафий мазҳабга қарши кураш олиб борган ва ақидапараст оқимлар, жумладан, ваҳҳобийликнинг кенг тарқалиши учун шароит яратиб берган эдилар.

Баъзи мутахассислар фикрига кўра, ақидапараст гуруҳлар фаолияти Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган дастлабки йилларда авж олиб кетди. Бу фикрга қисман қўшилиш мумкин. Бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш иқтисодиётда ва ижтимоий соҳада танглик, маънавиятда бухронлар, қонунбузарлик ва жинойтчиликнинг ўсиши билан кечадди. Чунки янги тизимнинг ҳуқуқий меъёрлари тўла ишланмаган бўлади. Бундан фойдаланган жинойтчи ва қонунбузарлар фаоллашиб қолади. Бизда ҳам шундай қилмоқчи бўлишди. Лекин орадан бир йил ўтар-ўтмас жинойтчиликнинг ўсиши тизгинланди, иқтисодий қулаш суръатлари пасая бошлади. Бироқ диний эътиқод эркинлигининг амалда таъминланганидан ҳамда вужудга келган мафкуравий бўшлиқдан ақидапараст гуруҳлар ғаразли мақсадлар йўлида фойдалана бошладилар. Шундай қилиб, ҳозирги кунда мустақиллигимизга таҳдид солаётган ақидапарастлик илдизлари собиқ Шўролар тузуми қўйнига яширинган эди.

АҚИДАПАРАСТЛИКМИ ЕКИ ҲОКИМИЯТПАРАСТЛИК?

Ақидапарастларнинг диний ибодат тўғрисидаги гаплари, маросимлар ва бошқа мазҳаблар тўғрисидаги фикрлари бу оқим тўғрисида тўла тасаввур бера олмайди. Ақидапарастлар ўзларини диннинг софлиги учун, асл ислом учун курашчилар қилиб кўрсатишга уринсалар ҳам, уларнинг туб мақсадлари бошқа томонда. Асрлар давомида бирон мамлакатни босиб олмоқчи бўлган мустабидлар бу мамлакатга тинчлик, бойлик олиб келмоқчи эканликларини, бу ердаги ўзаро низоларга чек қўйиш учун келаётганликларини гапирганлар. Аслида, бу гаплар шу мамлакатдаги тинчликни йўқотиш, бойликларни ташиб олиб кетиш мақсадларини ниқоблаш учун хизмат қилган. Худди шундай ақидапарастлар ҳам диний этиқоди «бузилган» ҳудудларга тоза, асл исломни олиб келиш ниқобида, ҳақиқатда эса сиёсий мақсадларни кўзлаб фаолият олиб борадилар. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ақидапарастлар, хусусан, ваҳҳобийларнинг бошқа мамлакатларга кириб бориш тарихига бир назар ташлаш лозим.

Ваҳҳобийлик XVIII асрда Ҳижозда шаклланиб, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олгач, бошқа ҳудудларга ҳам чиқа бошлаган эди. XIX асрда эса ваҳҳобийларнинг дастлабки юриши Қарбало шаҳрига бўлган. 1802 йилда бошланган бу юришнинг асосий мақсади йўлдан озган мусулмонларни ҳақиқий исломга қайтариш, бидъатларга барҳам бериш, деб эълон қилишганди улар. Лекин Қарбалога келишгач, бу мақсадларни амалга ошириш уларнинг ҳаёлига ҳам келмади. Бу ерда ваҳҳобийларнинг қилган биринчи иши шу бўлдики, улар Имом Хусайн қabri устига олтиндан қурилган мақбарани бузиб, талашиб олиб кетишди.

Ваҳҳобийларнинг юриши фақат олтин-қумушлар, бошқа бойликларни талаш билан чекланганда ҳам, бир нав эди. Улар мамлакатни талаганлари етмай, шаҳар аҳолисини қилчдан ўтказишга киришдилар. Бир кун давомида бир неча минг одам қатл этилди. Бу сатрларни ўқиган ўқувчи, бундай хунрезликлар тарихда кўп марта бўлган-ку, айбни ваҳҳобийларга тўнкашнинг нима кераги бор, дейиши мумкин. Тўғри, бундай хунрезликлар кўҳна тарихда кўп бўлган. Лекин бунақаси кам бўлган. Ваҳҳобийлар шаҳарни ҳимоя қилмоқчи бўлган жангчиларни ўлдириш билан кифояланмай, кекса чол ва кампирларни, ёш болаларни тигдан ўтказишган. Манбалар гувоҳлик беришича, ҳомиладор аёллар ҳам чавақланиб, ҳатто, уларнинг қорнидаги ҳомила ҳам ўлдирилган. Шу ваҳ-

шийликларнинг барчасини улар исломнинг софлиги йўлида қилаяпмиз, дейишган. Аслида эса, уларнинг бу қилмишлари ислом дини шаънига доғ тушириш эди.

Бу маълумотлар фақатгина ваҳҳобийларга душманлик кўзи билан қаровчи мазҳаб вакиллари томонидан келтирилган эмас. Мазкур воқеаларни ўз кўзи билан кўрган чет эликлар, жумладан, буюк британиялик жосус Ж. Раймон ҳам тасдиқлайди.

Ваҳҳобийларнинг Қарбалода қилган хунрезликлари, талончиликлари бир савол туғдиради. Наҳотки, диний ибодат масаласидаги баъзи мунозарали масалаларни ҳал қилиш учун шунчалик хунрезлик қилиш, қария-ю ёш болаларни, ҳаттоки, она қорнидаги ҳомилани ҳам ўлдириш керак эди? Боринги, қариялар ваҳҳобийлар нуқтаи назаридан қараганда бидъатга берилиб кетишган эди, дейилса ҳам, унда ёш болалар, норасида гўдаклар, она қорнидаги ҳомилаларнинг гуноҳи нима эди? Ва, ниҳоят, ваҳҳобийлар ҳақиқатан ҳам диннинг софлиги учун курашган бўлсалар, бу мақсадга эришиш учун Қарбалони талон-торож қилиш, минглаб туяларда бойликларни олиб кетишни ҳам асил ислом ғояси тақозо қилганмиди? Бу саволга жавоб битта: асл ислом ҳеч қачон одамларни, қария ва ёш болаларни ўлдиришни ўргатмаган ва талаб қилмаган. Ислом ниқоби остида бундай ишларни қилганлар аслида ислом дини душманларидир. Улар ўзларининг бундай қилмишлари билан бошқа мазҳаб вакиллари кўз ўнгида фақатгина ваҳҳобийликни эмас, балки жаҳон афкор оммаси олдида бутун ислом динини обрўсизлантирдилар.

Юқорида ваҳҳобийлар Қарбалога юриш қилиб қанчалик талон-торож ва хунрезлик билан шуғулланганлари, Имом Хусайн мақбарасини шип-шийдам қилганларини баён этдик. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, бой ўлжаларнинг хумори тутиб улар Қарбалога иккинчи юришни бошладилар. Бу юришда ҳам минглаб одам сўйилди ва чопилди. Бу сафар ваҳҳобийлар Имом Хасан мақбарасидаги безаклар ва бойликларни ўмаришди. Бу юришни ҳам улар жиҳод, деб атадилар. Холбуки, жиҳод беғуноҳ одамларни ўлдириб босқинчилик қилиш учун эмас, эътиқод учун амалга оширилиши керак эди. Қарбалога қилинган иккала юриш ҳам ваҳҳобийлар эътиқодни мутлақо унутиб, босқинчилик, талончилик ва жаллодлик билан шуғулланганларини кўрсатади. Ислом ақидапарастлари фақат араб ярим оролида эмас, бошқа ҳудудларда ҳам экстремистик фаолият олиб боришар экан, жанг-у жадалларда,

деярли, ҳар доим эътиқод масаласи ёдларидан кўтарилиб, талон-торож ва босқинчиликка берилиб кетишган. Масалан, Ҳиндистондаги ақидапараст ваҳҳобийлар, яъни валиуллолар салкам икки юз йилдан буён сикхларга қарши курашишади. Шу икки юз йилдан буён эътиқод учун кураш ниқоби билан қон тўкишади, босқинчилик қилишади. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, валиуллолар билан сикхлар ўртасидаги жангларда фақат ислом ақидапарастлари айбдор-у, сикхлар мусичадай беозор одамлар, деб бўлмайди. Сикх ақидапарастлари ҳам жангариликда валиуллолардан ўтиб кетишга ҳаракат қилмоқдалар. Улар ҳам сиртдан қараганда ўз эътиқодлари учун ҳаракат олиб борсалар-да, кўпинча, эътиқод эсдан чиқиб, талон-торож ва хунрезликка берилиб кетдилар. Бу икки ақидапарастгуруҳлар жангида ўтган асрда қилич, ханжар, пичоқ сингари қурооллардан фойдаланилган бўлса, ҳозир улар динамит, гранат, пулемёт, автомат ва бошқа замонавий қурооллардан фойдаланмоқдалар. Бу эса ҳалок бўлган ва яраланганлар сонини кескин ошириб юбормоқда.

Диний ақидапарастлар фаолиятига Яқин Шарқ мамлакатларидаги муносабатни таҳлил қилинса, араб мамлакатларининг, деярли, барчасида ақидапараст гуруҳлар фаолияти ман қилингани кўзга ташланади. Мисрда эса экстремист ақидапарастлар қўлга олинса, уларнинг ишини фуқаролик судларида эмас, ҳарбий трибуналда кўрилади. Бунинг сабабини аниқлаш мақсадида мисрлик мутахассислар билан мулоқотга киришдик. Улар бундай ҳолнинг сабаби диний ақидапараст гуруҳлар диний гуруҳ сифатида эмас, кўпроқ ҳарбий гуруҳ сифатида фаолият олиб боришида, деб изоҳлашди. Уларнинг айтишича, ақидапараст экстремистлар фақат ҳарбий гуруҳ сифатида эмас, яширин разведкачилар гуруҳи сифатида ҳам хуфя иш олиб боришар экан. Шуларни ҳисобга олиб, Миср раҳбарлари жинойатчи ақидапарастлар ишини фуқаролар судларида эмас, ҳарбий трибуналда кўриш мақсадга мувофиқ, деб топишибди.

Ваҳҳобийликнинг бошқа минтақаларга тарқалиш тарихи ҳам урушлар, хунрезликлар, қатағонлар ва зўравонлик асосида кечган. Бу оқим Арабистон ярим оролидан четга чиқар экан, даставвал Ҳиндистонда кенг ва чуқур томир отди. Валиуллолар ҳаракати номини олган бу ҳаракатнинг Ҳиндистондаги тарихи юқоридаги бобларда айтиб ўтилди. Бу ўринда биз ваҳҳобийлар келгунига қадар аҳён-аҳёнда юз бериб турган Ҳиндистондаги мусулмонлар ва сикхлар ўрта-

сидаги жанжаллар, мана, салкам икки юз йилдирки, мунтазам бўлаётган жангларга, тўқнашувларга айланиб кетганини таъкидламоқчимиз. XIX аср бошларида валлуллолар «шарофати» билан бошланган бу жанглар XX аср сўнгида ҳам сўнмай, давом этмоқда.

Ваҳҳобийликнинг бизга қўшни мамлакатларда илдиз отишига назар ташланса, бу оқим Афғонистонда жуда секинлик билан ёйилгани кўзга ташланади. Асримизнинг сўнги чорагигача бу оқимнинг баъзи қоидалари Афғонистондаги ҳанафий мазҳабга мансуб аҳоли ўртасида алоҳида оқим сифатида эмас, аксинча, алоҳида қоидалар тарзида ушбу мазҳаб қоидаларига таъсир кўрсатиб келди. Лекин бу таъсир жуда секин ва чегараланган кўламда юз бергани учун уни бу ўринда алоҳида таҳлил қилиб ўтирмаймиз. Бу оқим Афғонистонда кескин ва бирдан тарқала бошлаган давр — XX асрнинг сўнги чораги ва, айниқса, кейинги ўн йиллик алоҳида таҳлил талаб қилади.

1979 йил сўнгида совет қўшинлари Афғонистонга бостириб кирган экан, шўроларнинг бу ҳаракати фақат мафкура ва сиёсий тузумни эмас, даҳрийликни ҳам Совет Иттифоқидан Афғонистонга «экспорт» қилишни назарда тутган эди. Советларнинг ноғорасига ўйнаган Афғон раҳбарлари даҳрийликни очиқ шиор қилмаган бўлсалар ҳам, уларнинг фаолияти дин ва уламолар фаолиятини чеклашга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам уларга қарши партизанлик уруши олиб бораётган афғон мужоҳидлари бу ҳолатдан усталик билан фойдаландилар ва қўғирчоқ тузумга қарши ислом байроғи остида кураш олиб бордилар.

Афғонистондаги урушнинг чўзилиб кетиши, аҳолининг ислом байроғи остида қаршилик кўрсатиши совет раҳбарлари олиб бораётган тактикани ўзгартиришни тақозо қилди. Энди улар оддий афғонлар орасида совет тузуми динга ҳеч қандай монелик қилмаслиги ва виждон эркинлигини амалда таъминлагани тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун афғон уламолари ва диндорларини кўплаб Ўрта Осиё республикаларига олиб кела бошладилар. Бу делегациялар, асосан, Ўзбекистонга олиб келинди. Чунки ўша пайтда (80-йилларнинг бошларида) Ўзбекистонда 80 дан ортиқроқ масжид рўйхатдан ўтган бўлиб, ўша давр раҳбарлари наздида бу миқдор анча кўп эди. Ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда эса рўйхатдан ўтган масжидлар сони жуда оз эди. Ўзбекистонга келган афғон диндорлари делегациялари фақат баъзи шаҳар ва вилоятларга олиб бориларди, холос. Улар, жумладан, Са-

марқанд, Андижон, Тошкент вилоятлари ва Тошкент шаҳрида бўлишарди, чунки республикадаги расмий масжидларнинг, деярли, ярми Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида фаолият олиб бораётган бўлса, Андижон вилоятида 7 ва Самарқанд вилоятида 4 масжид бор эди. Бошқа вилоятлардаги масжидлар сони бундан ҳам оз эди.

Афғонистонлик диндорлар делегациялари келиши кўзда тутилган масжидларда алоҳида тайёргарлик кўрилар, меҳмонларнинг махсус йўриқнома олмаган, ғоявий «ишончли» бўлмаган одамлар билан сўзлашишлари, мулоқот қилишларига йўл қўймаслик учун ҳаракат қилинарди.

Афғонлар Совет Иттифоқида кўрган амалдаги «виждон эркинлиги» шўролар кутган натижани бермаса ҳам, шароитни бир оз юмшатишга хизмат қилди.

Қизиғи шундаки, совет қўшинлари киргунга қадар диний ақидапарастлик Афғонистонда унча сезилмаган бўлса, энди бу таъсир тез кучая бошлади. Бунинг сабаби эса қўғирчоқ ҳукумат ва совет қўшинларига, ислом байроғи остида кураш олиб бораётган мужоҳидларга четдан ёрдам кела бошлади. Бу ёрдам, аввало, мусулмон давлатларидан қурол-яроғ, озиқ-овқат шаклида берилди. Шу билан бирга, тарих бир неча бор гувоҳлик берганидай, экстремал ҳолатларда, жумладан, иқтисодий қийинчиликлар ва урушлар шароитида диний ақидапарастлик кучайиб кетади.

Афғонистонда ҳам худди шундай бўлди. Мужоҳидлар ақидапараст оқимлардаги мурасасизлик, жангарилик сингари сифатларни олиб, уни тарғиб қила бошладилар. Чунки улар фаолият олиб бораётган шароитда худди шу сифатлар қўл келарди.

Хукрон тузумга мухолифатда бўлган Г. Ҳикматёрнинг «Афғонистон ислом партияси» ва Б. Раббонийнинг «Афғонистон ислом жамоаси» партиялари «мусулмон биродарлар» каби ақидапараст жангариларнинг кучли таъсирида эдилар. Бу жангарилик ва ақидапарастлик улар ҳокимият тепасига келиши билан очиқ намоён бўлди. Масалан, 1992 йил апрел ойида мужоҳидлар Қобулни қўлга киритишгач, барча ҳокимият органларини тарқатиб юборишди, университет ёпилди, аёлларнинг ҳижобсиз юриши маъ қилинди.

Б. Раббоний мусулмон уламоларига шариат асосида Конституция лойиҳасини яратиш топширилишини айтди. Раббоний чиқарган декретда шариат судлари тикланиши эълон қилинди.

Г. Ҳикматёр Бош вазир бўлган даврда ҳам бир қатор ақи-

дапарастлик тадбирлари амалга оширилди. Жумладан, Ҳикматёр 1996 йил ёзида Қобул шаҳридаги барча кинотеатрларни ёпишга ва исломий кинофилмлар яратилмагунича, уларни очмасликка буюрди. Шунингдек, у радио ва телевидениеда дунёвий мусиқа ва ашулалар берилишини ҳам таъқиқлади. Г. Ҳикматёр амалга оширган «янгилик»лардан яна бири шу бўлдики, барча амалдорлар ва давлат хизматчиларининг хулқи ислом қоидаларига тўла мос бўлиши асосий талаб қилиб қўйилди. Кўриниб турибдики, Б. Раббоний ҳам, Г. Ҳикматёр ҳам XX асрнинг сўнгги ўн йилликлари талабларини ҳисобга олмай, ақидапарастлик руҳида фаолият олиб бордилар. Масаланинг бундай қўйилиши бошқа бир саволни туғдиради, яъни Г. Ҳикматёр ва Б. Раббонийлар ҳам ақидапараст бўлсалар, нега уларни бошқа ақидапарастлар — толиблар ағдариб ташладилар? Гап шундаки, Г. Ҳикматёр ва Б. Раббонийлар, таъбир жоиз бўлса, «юмшоқроқ» ақидапараст эдилар. Уларнинг ақидапарастлиги даражасидан қониқмаган ашаддий ақидапарастлар, яъни толиблар уларга қарши ҳаракат бошладилар ва ағдариб ташладилар.

Шундай қилиб, собиқ Совет Иттифоқининг даҳрийликни Афғонистонга олиб кириш йўлида қилган ҳаракати акс таъсир берди ва ақидапарастликнинг кучайишига катта туртки бўлди. Соатнинг капгири бир томонга қанча кўп оғса, кейин қарши томонга ҳам шунчалик кучли оғади. Афғонистонда ҳам худди шундай бўлди. Диний ҳаёт осойишта кечаётган Афғонистонда даҳрийликни ўрнатишга уриниш шу осойишталикни бузди. Бузганда ҳам, шу даражада нотинч қилдики, энди бу ерда даҳрийлар у ёқда турсин, мўътадил мусулмонларнинг ҳам ҳаёт кечирishi қийинлашиб қолди. Бу ерда шундай тартиблар ўрнатилдики, одамларнинг ташқи кўринишидан тортиб юриш-туришигача махсус полиция отрядлари томонидан кузатиладиган бўлди. Кузатганда ҳам, полициячилар ўша ташқи кўриниш ва хулқ-атвори баҳолаш учун «асл ислом», яъни бундан XIII аср аввал мавжуд бўлган исломни асос қилиб олдилар.

Толиблар аҳоли томонидан исломнинг беш рукни сўзсиз бажарилишидан ташқари, кийим-кечак, овқатлар, ташқи кўриниш ҳам ислом талабларига тўла мос бўлишини талаб қилмоқдалар. Полициячиларнинг кўзига кўчадаги бирор кимсанинг соқоли мўлжалдагидан қисқароқ кўринса, уни ҳамманинг кўзи ўнгида калтаклаш учун шунинг ўзи кифоя.

Афғонистонда фаолият олиб бораётган чет эл журналистлари толиблар назоратидаги вилоятларда беш вақт намозни

канда қилганлиги учун ёки ўз вақтида ўқимагани учун ўнлаб, ҳатто, юзлаб мусулмонлар калтақланаётгани тўғрисида хабарлар бермоқдалар.

1997 йилда Қобул шаҳрида «Фуқаролар ҳаётини тартибга солиш бўйича талаблар мажмуи» эълон қилинди. Унга кўра, «барча мусулмонлар ҳар куни беш вақт азон айтилишига чорак соат қолганда, ҳар қандай ишларини тўхтатиб масжидга шошилишлари керак». Акс ҳолда улар ҳибсга олинадилар. Шу йилнинг декабр ойида Қобул полициячилари янги топшириқ олди. Унга кўра бир кунда икки марта, яъни кундузги пешин ва аср намози пайтларида полициячилар шаҳардаги ҳамма дўконлар, бозорлар, банклар, барча муассаса ва ташкилотларнинг ёпилишини назорат қилишлари, шу орқали бутун аҳолининг масжидда намоз ўқишини таъминлашлари лозим эди.

Толиблар ҳокимият тепасига келгач, ўзлари ўрнатган тартибга бўйсунини истамаган, уларнинг қоидаларини инкор қилишга уринаётган барча фуқароларни «ислом душманлари» деб эълон қилишди. Бу ҳам ақидапарастликка хос бўлган ашаддий мурасасизликнинг бир кўриниши эди. Аслида, «ислом душманлари» деб аталган одамларнинг асосий кўпчилиги исломга эмас, мутаассибликка, ақидапарастликка қарши одамлар эди.

Ақидапараст толиблар фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, муҳолифатда бўлган даврларида уларнинг асосий шiori ислом динининг соғлиги учун кураш эди. Ҳокимият тепасига келганларидан кейин эса уларнинг асосий мақсади шу ҳокимиятни сақлаб қолиш бўлди. Диний ақидалар эса шу мақсадга эришиш йўлидаги ниқоб эди.

Ақидапарастлар ҳукмронлиги шуни кўрсатдики, уларнинг асосий мақсади ҳокимият тепасига келиш бўлгани билан, бу мақсадга эришгач, ҳокимиятни қўлда сақлаб қолиш, давлатни, иқтисодиётни бошқариш учун уларда на билим, на лаёқат борлиги маълум бўлди. Ўзларининг тасарруфидаги туманлар ва вилоятларга толиблар муллаларни бошлиқ қилиб қўйдилар. Бу муллалар ўзлари бошлиқ бўлган ҳудудларда уламолар кенгашларини туздилар. Бу уламолар кенгаши эса фақат аҳолининг ислом арконларига риоя қилишини назорат қилиш билан шуғулланарди. Саноат, қишлоқ хўжалиги, бутун иқтисод издан чиқиб кетди. Маориф, соғлиқни сақлаш ва маданият чуқур инқирозга учради.

Толибларнинг фармонлари билан аёлларнинг ишлаши, ўқиши ман қилинди. Маориф ва соғлиқни сақлаш муассаса-

ларида эса, асосан, аёллар ишларди. Толиблар чиқарган фармонлар, бир томондан, маориф ва соғлиқни сақлаш муассасаларининг ишини фалаж қилса, иккинчи томондан, ишсиз қолган аёлларнинг оилаларини йўқсилikka маҳкум этди. Узоқ давом этган урушлар туфайли кўп аёллар бева қолгани назарда тутилса, уларнинг оилалари очликка гирифтор қилингани маълум бўлади.

Тиббий ҳамшираларсиз қолган шифохоналарда ишлаётган европалик врачларнинг ҳам кўпчилиги ҳибсга олинди ёки уларга тан жазоси берилди. Уларга, асосан, бир айб қўйилди. Бу айб — уларнинг номаҳрам аёл билан бир хонада бўлганлари эди. Шунинг ҳам айтиш жоизки, уларнинг айби ўша аёллар билан бирор яқинлик қилганларида эмас, фақат беморларга ёрдам кўрсатиш учун бир хонада бўлганларида эди.

Толиблар ўзларини ашаддий ислом тарафдорлари, мусулмончилик қондаларини заррача бузувчиларга қарши аёвсиз кураш олиб борувчилар қилиб кўрсатмоқчи бўлсалар ҳам, аслида уларнинг фаолияти жуда кўп ислом қондалари оёқ ости бўлишига олиб келди. Жумладан, гиёҳванд моддалар ислом динида қатъий қораланишига қарамай, уларни етиштириш ва истеъмол қилиш толиблар ҳукмронлиги даврида беқиёс даражада ортиб кетди.

Чет эллик журналистлар ва мутахассислар таъкидлашича, толиблар ҳокимият тепасига келгунларича Афғонистонда гиёҳванд моддалар кўп етиштирилган ва истеъмол қилинган. Толиблар ҳам дастлабки даврда ўзларининг гиёҳвандликка қарши эканликларини баён қилиб, наша экилган бир қанча далаларни пайҳон қилиб ташладилар. Лекин кейинчалик гиёҳванд моддалар четдан валюта келишига сабаб бўлиши мумкинлигини билгач, гиёҳвандликка қарши курашни тўхтатдилар. Бу соҳада уларнинг фаолияти гиёҳванд бўлиб қолган беморларни даволаш билан чегараланадиган бўлди. Бу ишни даволаш деб аташ ҳам қийин. Гиёҳвандликни даволашда толиблар кашф қилган «усул» шундан иборат эдики, бундай беморларни қишин-ёзин ҳар куни совуқ сувга уч марта пишир эдилар. Айтиш керакки, бу усулларнинг бераҳмлиги бир оз натижа ҳам берди. Чет эл журналистларининг айтишича, айниқса, қиш пайтларида гиёҳвандларнинг сони толиблар ҳукмрон бўлган ҳудудларда кескин камаяр экан. Лекин мамлакатда гиёҳвандликни камайтирмоқчи бўлганлар, аввало, гиёҳванд моддаларни йўқ қилиш чораларини кўриши керак.

Толиблар эса гиёҳвандларни сувга пишиб даволасалар-да, гиёҳванд моддаларнинг бир қатор турларини етиштиришга кенг шароит яратдилар.

Толиблар наша етиштириш ва чекишга қарши курашни бўшаштирмаган бўлсалар ҳам, кўкнор етиштиришга қарши мутлақо курашмадилар. Чунки бу экин кучли гиёҳванд мода—афюн олишда асосий хомашё бўлиб, четга кўп экспорт қилинар эди. Бу экинни ман қилиш у ёқда турсин, толиблар кўкнорзорларга 10 фоизлик имтиёзли солиқ жорий қилдилар. Энди бу экин пахта, буғдой, узум сингари анъанавий қишлоқ хўжалиги экинларини ҳам сиқиб чиқара бошлади. Қандаҳор, Гилманд, Нангархар, Нимрўз каби вилоятларда кўкнори асосий экинга айланиб қолди. Шу ҳол ҳам толиблар ислом аҳкомларини қанчалик «ҳимоя» қилаётганларини кўрсатади.

Ақидапарастларнинг асосий мақсади соф ислом қоидаларини ўрнатиш эмас, ҳокимият учун курашиш эканлигини фақат Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари тарихигина эмас, МДҲга аъзо мамлакатлар тарихи ҳам кўрсатади. Жумладан, МДҲга аъзо бўлмаса ҳам, унинг доирасига кирган Чеченистонда ваҳҳобийларнинг тарқалиши шунга мисол бўла олади.

90-йилларгача Чеченистонда ваҳҳобийлик тўғрисида жуда кам одамлар тушунчага эга эдилар. Бу ердаги тубжой аҳоли ислом динининг ҳанафий мазҳабига мансуб эди. Шу билан бирга, сўфийлик тариқатлари кенг тарқалган эди. Нақшбандия ва қодирия тариқатлари аҳолининг асосий қисмини қамраб олган эди.

Нақшбандия оқими бу ерда XIX асрнинг бошларида тарқала бошлаган ва унинг тарғиботчиси мулла Муҳаммад исмли киши эди. Имом Шомил ва Ғози Муҳаммадхон даврларида Нақшбандия тариқатида кўплаб муридлик гуруҳлари пайдо бўлди. Бу тариқат тарафдорлари Русия истибдодига қарши аҳолини ғазовотга чорлар эди.

Қодирия тариқатини Чеченистонда Қунта ҳожи исмли шахс тарғиб қилиб, унинг тарафдорлари «зикрчилар» номини олишган эди. Ибодат масалаларида бу икки тариқат орасида тафовут кам эди. Нақшбандия тарафдорлари зикр пайтида Оллоҳнинг номини паст овоз билан, ўтириб ёки жойларида турган ҳолда айтсалар, қодирия тарафдорлари такбирни баланд овоз билан, қарсақ чалиб ва доира бўйлаб ҳаракатланган ҳолда айтардилар.

Тариқатлар ўртасида ибодат бобида тафовут унча катта бўлмаса ҳам, сиёсий масалада улар кескин фарқланарди.

лар. Нақшбандия аъзолари русларга қарши ғазовотга чақиришса, зикрчилар русларни енгишга кўзи етмагани учун пессимистик кайфиятга тушган, уларнинг етакчиси Кунта ҳожи сабр-тоқатли бўлиш, ёмонликка яхшилик билан жавоб беришга, қон тўкмасликка чақирарди.

Тарихчиларнинг фикрича, Кавказдаги Русия маъмурияти бу икки тариқатнинг фарқини етарли даражада англаб етмагани учун зикрчиларни эмас, нақшбандия тарафдорларини қўллай бошлади. 1817—1864 йилларда, 50 йилга яқин давом этган Кавказ уруши тугаганидан кейин ҳам нақшбандийлар бир қатор имтиёзларга эга бўлдилар. Расмий Диний бошқарма ҳам фақат нақшбандия тарафдорларидан ташкил топган эди. Лекин, шуни ҳам эсда тутиш керакки, Кавказ уруши давомида нақшбандия раҳбарлари ғазовотга очиқ чақириш, рус чоризми билан очиқ жанг олиб бориш йўлидан воз кечган эди.

Кавказдаги рус маъмурияти турли йўллар билан нақшбандия ва қодирия тариқатлари ўртасидаги зиддиятни кучайтириб, чеченларнинг бирлашишига йўл қўймаслик учун ҳаракат қиларди. Уларнинг бу ҳаракати зое кетмади.

Бир қатор имтиёзларга эга бўлган нақшбандия тарафдорлари орасидан кўпроқ бойлар ва савдогарлар чиқди. Савдогарлар эса Русия билан савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланишидан манфаатдор эдилар.

Октябр тўнтариши даврида бадавлат нақшбандийлар Советларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Камбағал зикрчиларнинг асосий кўпчилиги эса Шўролар томонига ўтиб, оқ гвардиячиларга қарши кураш олиб бордилар. Лекин, ордан кўп ўтмай, 20-йилларнинг ўрталари ва охирида ОГПУ ходимлари муллаларни қирғин қила бошлади. Қатағонлар давомида болшевиклар ким зикрчиларга, ким нақшбандийларга тарафдор эканини суриштириб ўтирмай, юзлаб имомлар ва уламоларни отиб ташлади. Ислом дини ва тасаввуфдан озроқ бўлса ҳам хабардор уламолар, деярли, қолмади. Масжидлар ва зиёратгоҳлар бузиб ташланди. Бу эса мусулмонлар қалбида норозилик уйғотди. 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида бир қатор овулларда қизилларга қарши исёнлар бўлиб ўтди. Бу исёнлар шафқатсизлик билан бостирилди. Кейинроқ, Иккинчи жаҳон уруши даврида, зикрчиларнинг ҳам, нақшбандийларнинг ҳам қолган-қутганлари Чеченистоннинг тубжой аҳолиси билан бирга Қозоғистонга сургун қилинди.

Қозоғистонда зикрчилар ва нақшбандийлар фаолияти мутлақо йўқ бўлмаган. 50-йилларнинг охирида улар ўз ватанларига қайтгач, бу тариқатлар яна жонлана бошлагани алоҳида тадқиқот мавзуи. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳар икки тариқат етакчилари ва уламолари, деярли, қириб тугатилган бўлса ҳам, аҳоли орасида эътиқод яшайверди. Лекин бу эътиқод аввалгидай уламолар бошчилигида эмас, кўпроқ ислом бўйича етарли билимга эга бўлмаган имомлар раҳбарлигида яшади. Бу эса кейинчалик четдан турли диний оқимлар, жумладан, ақидапараст оқимларнинг кириб келиши учун қулай шароит яратди.

Чеченистондаги сиёсий жараёнларга ваҳҳобийларнинг кириб келишини таҳлил қилиш учун у ерда 90-йилларнинг бошида мавжуд диний ва сиёсий вазиятга бир назар ташлаш лозим.

1991 йил август ойида Ж. Дудаев Чечен-Ингуш автоном республикасида ҳокимиятни қўлга олгандан кейин халқнинг сиёсий ҳайрихоҳлигига эришиш учун диний-миллий шиорлардан кенг фойдаланди ва руҳоний, уламолар билан яқинлаша бошлади. Ю. Сослаббековнинг гувоҳлик беришича, Ж. Дудаев «ўзини ҳақиқий коммунист ва атеист, деб танитиб юрган. Ҳатто, КПСС тарқатиб юборилгандан кейин ҳам, у ўзининг коммунистлигича қолганини баён қилган». Ана шундай ашаддий коммунист ва атеист энди диний уламолар билан яқинлашиш йўлини ахтара бошлади.

Даставвал Ж. Дудаев зикрчиларни қўллаб-қувватлаб, нақшбандия тарафдорларига тазйиқ ўткази бошлади. У ўзини Кунта ҳожининг издоши, қодирия тариқатининг содиқ аъзоси, деб эълон қилди. Ж. Дудаевнинг акаси Бекмирза ҳақиқатан ҳам қодирия тариқатига мансуб бўлиб, Вис-ҳожигуруҳига аъзо эди. Бу ҳол зикрчилар Ж. Дудаевни тўла қўллаб-қувватлашлари учун замин яратди.

Ж. Дудаев ва унинг тарафдорлари тазйиқи остида Чеченистон мусулмонлари муфтийси, нақшбандия тариқатига мансуб М. Арсанукаев истеъфога чиқиб кетди. Унинг ўрнини қодирия тариқатидаги зикрчи М. Таркаев эгаллади. Лекин кўп ўтмай, у ҳам кўп масалаларда Ж. Дудаев билан келиша олмай, муфтийлик лавозимини ташлаб кетди. Шу даврда Грознийда Ислом маркази тузилди ва унга қодирия тариқатидан Муҳаммад Ҳусайн Алсабеков бошлиқ этиб тайинланди.

М. Алсабеков муфтият ва унинг раҳбарларини сотқинликда, исломга ва чечен халқига хиёнат қилишда айблади. Шу

орада Чеченистон мусулмонлари диний бошқармаси яна фаолият бошлади ва М. Алсабексов муфтийлик лавозимига ўтирди.

Грознийдаги Ислом институтига ректор қилиб зикрчи М. Х. Насухонов тайинланди. Ж. Дудаевнинг диний ишлар бўйича маслаҳатчиси лавозимига ҳам зикрчи А. Эскиев тайинланди. Шундай қилиб, зикрчилар энг юқори диний ва дунёвий лавозимларни эгалладилар. Нақшбандия тариқати эса мухолифатга ўтди.

1994 йил декабрида Россия билан уруш бошланди. 1995 йилда Чеченистон мусулмонлари диний бошқармаси муфтийси лавозимига М. Арсанукаев қайтиб келди. Мана шундай мураккаб диний вазиятда ваҳҳобийларнинг таъсири кескин кучая бошлади.

Дастлабки ваҳҳобийлар Чеченистонда 90-йилларнинг бошида пайдо бўлдилар. Ислом уйғониш партиясининг Чеченистондаги етакчиси бўлган А. Дениев ўша даврда зикр ва муридликни бидъат деб эълон қилди. Ваҳҳобийликнинг бу ғояси икки диний оқимнинг ўзаро тортишувларидан зериккан баъзи одамларга маъқул туша бошлади. Бунинг устига, чечен қўшинлари сафида Русияга қарши араб ва афгон мужоҳидлари ҳам кураш олиб бораётган эдилар. Бу мужоҳидларнинг тарғиботи ҳам суфийларга қарши қаратилган бўлиб, ваҳҳобийликнинг кучайишига олиб келди.

Чеченистондаги дала командирлари орасида энг машҳурларидан бири — Ҳаттоб ҳам Афғонистонда мужоҳидлар уруши тажрибасига эга бўлиб ваҳҳобийликка мансуб эди. Кўпчилик журналистлар ва мутахассисларнинг фикрича, Ж. Дудаев, З. Яндарбиев ва М. Удуговлар ҳам ваҳҳобийларга ён босганлар.

80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошларида Покистон, Миср, Саудия Арабистони каби мамлакатларга диний таълим олиш учун борган чеченистонлик ёшларнинг кўпчилиги ҳам юртига ваҳҳобийлик таъсирига тушиб қайтдилар ва ақидапарастликни тарғиб қила бошладилар.

Чеченистондаги мураккаб диний вазият яна ҳам чигаллашиб кетди. Энди аввал ўзаро кураш олиб бораётган нақшбандийлар ва қодирийлар бир томон, ваҳҳобийлар бир томон бўлиб қолдилар. Ж. Дудаевнинг бу тортишувда ваҳҳобийлар томонини олишига сабаб — у ягона Ичкерия давлатини тузмоқчи эди. Ягона давлатга эса ягона мафкура керак эди. Шунинг учун ўзаро курашаётган тариқатларни ваҳҳо-

бийлар енгишига кўзи етган Ж. Дудаев уларга ён босган. Ҳар ҳолда, Ж. Дудаев ҳукмронлиги даврида Грозний телевидение-сида ваҳҳобийликни тарғиб қилувчи кўплаб фильмлар ва кўрсатувлар намоён этилди. Матбуотда ҳам шундай руҳдаги мақолалар эълон қилинди.

90-йилларнинг иккинчи ярмида ваҳҳобийлик тасаввуф тариқатларидан устунлик қила бошлади. Бу устунлик фақат масжид ва мадрасаларда эмас, давлат идоралари, ҳокимият органларида ҳам сезила бошлади. 1996 йилда З. Яндарбиев кучга киритган Ичкерия Чечен республикаси Жиноят кодексига ҳам «Давлат мустақиллиги ва қонунчилик шариат асосида мустаҳкамланади», деб ёзиб қўйилган.

Бир қатор мутахассисларнинг фикрига кўра, «Ичкерия жиноят кодекси Судан жиноят кодексининг айнан таржимасидир». Бу Кодекс 1996 йилда кучга кирган бўлса ҳам, аслида, 1995 йилдан бошлаб бир қатор овул ва қишлоқларда шариат судлари иш бошлаган эди. Шариат талабларини бузган бир қатор одамлар кўпчилик олдидан уламолар ҳукми билан жазоланган эдилар.

Ваҳҳобийларнинг зикрчилар билан курашда қанчалик мустаҳкам позицияга эга бўлганликларини шундан ҳам билса бўладики, ҳатто, собиқ муфтий М. Алсабеков зикрга қатнашгани учун қўлга олиниб, Грозний шаҳрида оломон олдидан 80 дарра уриш билан жазоланган эди. Чеченистондаги машҳур қўшиқчи Анти Далхадов эса диний бўлмаган ашулани ижро қилгани учун халойиқ олдидан 80 дарра билан жазоланди. Дарралар зарбидан у ҳалок бўлди.

Ваҳҳобийликнинг Чеченистондаги суфийлик тариқатларидан устун кела бошлагани сабабларидан бири, бир томондан, ҳукмдор доираларнинг уларга ён босгани бўлса, иккинчи томондан, баъзи мусулмон мамлакатларидаги ақидапарастларнинг уларга мунтазам молиявий ёрдам кўрсатиб турганидир. Лекин, тариқатлар чекингани билан, бу уларнинг тўла мағлубиятга учраганини билдирмайди.

Ваҳҳобийликнинг жуғрофий жиҳатдан бизга яқин ва узоқроқ мамлакатларда тарқалиш тарихи бу оқим нафақат сиёсий тортишувлар, мунозаралар ва беқарорлик кучайган ҳудудларда тарқалишини, балки ўзи ҳам ана шу беқарорлик ва нотинчликни келтириб чиқаришини кўрсатади. Бундан ташқари, ваҳҳобийлар ўзларини фақат исломнинг софлиги учун, бидъатларга қарши курашувчи ҳақиқий мусулмонлардай кўрсатишга уринсалар ҳам, аслида, бу оқим, аввало, сиё-

сий оқимдир. Бу оқим қаерда тарқалган бўлса, ўша ерда юз берган воқеалар кўрсатадики, унинг тарафдорлари дастлаб фақат диний масалаларни, муаммоларни кўтаргандай кўринадилар. Уларнинг мавқеи шу ҳудудларда бир оз бўлса ҳам мустақкамланди дегунча, улар сиёсий масалаларни кўтардилар ва ҳокимият учун кураш бошлайдилар. Бундан, дастлабки даврда уларнинг сиёсий мақсадлари бўлмаган, деб хулоса чиқариш нотўғри бўлади. Аввалданоқ уларнинг асосий мақсади ҳокимият учун кураш бўлади. Лекин бу мақсадни улар сир тутадилар. Ҳатто, ўзлари томонга оғдириб олган янги сафдошларига ҳам бу ҳақда индамайдилар. Фақат унинг ақидапараст бўлганига тўла ишонч ҳосил қилганларидан кейингина, бу мақсадларидан уни воқиф этадилар. Уларнинг даъват қилиш ва ўз томонларига янги тарафдорларни тортиш тактикаси шундан иборат. Ўзбекистонда ҳам уларнинг ана шу тактикаси намоён бўлди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда чуқур ислоҳотлар амалга оширила бошлади. Ислоҳотларнинг дастлабки йилларида жиддий қийинчиликлар, тангрилик мавжуд бўлгани учун баъзи фуқаролар, айниқса, ёшлар онгида танланган йўл тўғрилигига шубҳа ҳам пайдо бўлди. Мана шу иккиланиш ва юқорида баён қилинган диний онгдаги бўшлиқ ҳолатидан ақидапарастлар усталик билан фойдаланмоқчи бўлдилар.

80-йилларнинг иккинчи ярмида ўз ҳаракатлари, даъват ва тарғиботларини фаоллаштира бошлаган ваҳҳобийлар ўзларини мусичадек беозор кўрсатмоқчи бўлдилар. Уларнинг муқаддас жой ва зиёратгоҳларга, маросимлардаги ортиқча харажат ва исрофгарчиликка қарши курашини, юқорида айтилганидек, аксар маҳаллий раҳбарлар қўллаб-қувватладилар. Бу эса уларнинг оёққа туриб олишига ёрдам берди. Энди улар ҳанафий мазҳаб билан олиб борилаётган мунозара ва даҳанаки жанглардан очиқ қаршилик ва зўрлик ишлатиш йўлига ўтдилар. 80-йилларнинг охиридаёқ улар ҳанафий мазҳабга мансуб мусулмонлар масжидларини зўрлик билан тортиб ола бошладилар. Бундай ҳоллар Андижон, Наманган, Марғилон, Қўқон, Тошкент шаҳарларида юз берди. Баъзи жойларда эса давлат корхоналари ва муассасалари жойлашган бино ва ҳудудларни ҳам тўлалигича ёки қисман эгаллаб олдилар. Масалан, Андижон шаҳрида улар Адабиёт музейи биноси ва ҳудудини тўлалигича, тикувчилик фабрикаси биноси ва ҳудудининг бир қисмини олиб қўйдилар. Бундай зўра-

вонликлар бошқа ҳудудларда ҳам юз берди. Лекин ўша шаҳар ва туманлар раҳбарлари бу ҳодисаларга тегишли баҳо бермадилар. Оқибатда ақидапарастлар авжга мина бошладилар.

Ўзбекистонга кириб кела бошлаган дастлабки даврларда ўзларини диннинг софлиги учун курашувчилар қилиб кўрсатган ақидапарастларнинг ҳақиқий башараси энди кўрина бошлади. Улар ўз томонларига анча одамларни оғдириб олгач, диннинг софлиги учун кураш уларнинг эсидан чиқиб, энди асл мақсадларини намойиш эта бошладилар. Улар ҳокимият ишларига аралашиб, бир қатор ҳудудларда эса ҳокимиятни қўлга олиш учун ҳаракат бошладилар.

1991 йил декабрида ақидапараст гуруҳлар Наманган шаҳрида собиқ вилоят партия қўмитасининг биносини зўрлик билан эгаллаб олдилар. Улар бу бинода «Ислом маркази» тузмоқчи бўлдилар. Исломий ақидапарастлар маъмурий идоралар жиноятчиликка қарши курашда ожизлик қиладилар, деган баҳона билан вилоят ҳудудида «тартиб» ўрнатишга киришдилар. Аслида, улар ўрнатмоқчи бўлган тартиб дунёвий тартиб-қоидалар бўлмай, ақидапарастлик тартиблари эди. Агар улар ўз мақсадларига етганда, жамиятда қандай «тартиблар» ўрнатилишини англаш учун узоққа бормаё, қўшни Афғонистонга, у ерда ақидапараст толиблар ўрнатган тузумга бир назар ташлаш kifоя. Лекин у пайтда толиблар ҳали сиёсий майдонга чиқиб улгурмаган эди. Наманганда эса толиблардан анча олдин шарият судлари ўтказиб, жамиятда фақат исломий тартибларни ўрнатиш учун маҳаллий ақидапарастлар ҳаракат бошлаган эди.

Белгилаб олинган мақсадга эришиш учун фақат оғзаки тарғибот олиб борилмай, ташкилий ишларни бажаришга ҳам киришилди. «Адолат» ва «Ислом лашкарлари» гуруҳлари тузилди. Бу гуруҳлар бир қатор тадбирларни амалга ошириб, аҳоли кўз ўнгиде обрўларини оширишга эришдилар. Жумладан, улар маълум идораларда ишлайдиган 1—2 порахўрни фoш қилишда, савдо тизимидаги камёб молларни яшириб сотиш, белгиланган нархлар устига қўшимча нарх қўйиб сотиш каби иллатларни очишда қатнашиб, соддадил одамлар ҳурматига сазовор бўлдилар ҳам. Баъзи қишлоқларда «Адолат» ва «Ислом лашкарлари» аъзолари жамоа хўжалиги ерларини одамларга бўлиб бериб, ўзларини халқпарвар қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар. Худди шундай мақсадда бир неча бузуқ эркак ва аёллар ҳам фoш этилди. Аслида, улар фoш этган иллатларнинг барчаси шўролар тузумидан қолган ме-

рос эди. У тузум деҳқонларнинг ерга эгалик қилиши у ёқда турсин, ҳатто, ерни ижарага олишга йўл қўймас, савдо тизимида қинғир ишлар кўпайган, маъмурий идораларда ҳам қоғозбозлик, тўрачилик, порахўрлик каби иллатлар оз эмасди. Жиноятчилик авж олиб кетган эди. Шундай вазиятдан усталик билан фойдаланган ақидапарастлар ўзларини халқ гамини ейдиган, порахўрлик ва жиноятчиликка қарши беаёв курашадиган одамлар қилиб кўрсатмоқчи бўлдилар.

Аслида, «Адолат» ҳам, «Ислом лашкарлари» ҳам жиноятчиликка қарши эмас, балки, айнан жиноятчи гуруҳлар эди. Чунки уларнинг ишлари бориб турган қонунбузарлик эди. Уларга суриштирув-тергов ишлари олиб бориш, одамларни жазолаш ва ерларни бўлиб беришга ҳеч ким ваколат бермаган эди. Лекин бу ҳолатни тушуниш учун одамларда ҳали нафақат ҳуқуқий ва сиёсий, балки диний онг ҳам етарли эмас эди.

Уша пайтларда Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганига эндигина бир неча ой бўлган эди. Табиийки, бундай қисқа вақт ичида жиноятчиликни, порахўрликни тугатиб бўлмас, савдо тизими ва маъмурий идораларда ҳам ҳали етарли тартиб ўрнатилмаган эди. Шундай оғир шароитда ақидапарастларнинг мақсади ҳақиқатан ҳам жиноятчиликка қарши кураш бўлса, улар прокуратура, ички ишлар органларига ёрдам кўрсатишлари керак эди. Улар эса асосий фаолиятларини шу идораларга қарши қаратдилар. 1991 йил охирида улар Наманган вилоят прокуратураси биносини қуршаб олдилар. Бу ҳаракат жиноятчиликка қарши кураш мақсадида эмас, жиноятчиларни жазодан қутултириш мақсадида қилинган эди. Бинони қуршаб олганлар устидан жиний иш қўзғатилган шерикларининг тергов ҳужжатларини йўқ қилмоқчи эдилар.

Ақидапарастлар ўз ақидаларинигина тан олиб, бошқа барча оқим ва мазҳабларни инкор қилар эканлар, ўзлари тутган йўл ҳақиқатан ҳам тўғри эканини баҳс ва мунозара орқали исботлаш йўлини эмас, зўравонлик ва тазйиқ ўтказиш усулини танладилар. Шу ҳол уларнинг эътиқоди ҳам амалиёти ҳам ислом динига тўғри келмаслигини кўрсатади.

Зўравонлик йўлини фақат оддий ақидапарастлар эмас, уларнинг имомлари ҳам маъқуллайдилар. Чортоқ туманидаги масжидлардан бирида имом бўлиб ишлаган Абдували Йўлдошев куппа-кундуз куни Наманган шоҳ бекати олдида икки милиция ходимини отиб ўлдиради. Ақидапарастларнинг

имоми одам ўлдириб турса, унинг издошлари нима қилишини кўз олдига келтириш қийин эмас.

Тергов ва суд жараёнида маълум бўлишича, Абдували Йўлдошев масжидда имом бўлиш билан бир пайтда, уюшган қуролли жиноятчи гуруҳга бошчилик ҳам қилган. У масжидда одамларни инсоф, диёнатга чақирса, намоздан кейин ўз орқасида намоз ўқиган одамларнинг уйига талон-тороғ ва босқинчилик қилиш учун кирган. Атрофига бир неча каллакесарларни тўплаган бу ақидапараст имом бир қанча оғир жиноятлар содир этган ва бир неча беғуноҳ одамнинг ҳаётига зомин бўлган.

Поданинг ичида оласи ҳам бўлади, деганларидай, баъзи одамлар А. Йўлдошев ва унинг атрофидагилар ақидапарастлар орасидан тасодифан чиқиб қолган, дейишлари мумкин. Гап шундаки, бу тасодифий ёки ягона ҳол эмас. Фақат Наманган вилоятининг ўзида бир эмас, ўнлаб жиноятларнинг содир этилиши ақидапарастлар орасидаги жиноятчилар тасодифий ҳол эмас, балки шу оқимнинг моҳияти билан боғлиқлигини кўрсатади. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турганидай, жиний ҳаракатларнинг асосий йўналиши ички ишлар, прокуратура ва бошқа маъмурий идоралар, яъни ҳокимият вакилларига қарши қаратилган эди. Вилоят ҳокимининг муовини Э. Маматқуловнинг ақидапарастлар томонидан ёвузларча ўлдирилиши ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Ақидапарастлар фақат Намангандагина томир отмадилар. Улар мамлакатимизнинг бошқа вилоятлари, шаҳар ва туманларида ҳам ўрнашиб, оғир жиноятлар содир этдилар.

Фарғона шаҳрида яшовчи М. Қодиров ва О. Ҳайдаров, Марғилон шаҳридан Ш. Зокиров, Ф. Усмонов, М. Акрамов, А. Мадумаров, У. Юсупов, Н. Исоқхўжаев сингари ақидапараст кимсалар хонадонларидан қўпоровчилик руҳидаги қўлаб адабиётлар топилган. Улар экстремистик фаолиятга ёшларни, олий ўқув юртлари талабаларини жалб этишга ҳаркат қилишган.

«Акримийлар» деб аталган яна бир диний ақидапараст оқимга мансуб қўқонлик Э. Алимовнинг уйдан портловчи моддалар, Т. Алимовникидан эса жанговар граната топилиши ҳам бу оқимнинг мақсад ва ҳаракат усулларида гувоҳлик беради. Шу оқимга мансуб М. Йўлдошевнинг уйдан Калашников русумидаги жанговар автомат ва тўппончанинг жанговар ўқ-дорилар билан топилиши ақидапарастлик табиат меҳрибон ва мушфиқ қилиб яратган аёлларни ҳам жанга-

рилиқ, қўпоровчилик йўлига ўтказиб юборишини кўрсатади. Тошкент шаҳри ва вилоятида, мамлакатимизнинг бошқа ҳудудларида ҳам юқоридагига ўхшаш ҳодисаларнинг аниқланиши, ниҳоят, 1999 йил 16 феввалида юз берган воқеалар диний ақидапарастларнинг ҳақиқий мақсади у ёки бу экстремистик оқимни тарғиб қилиш йўли билан конституциявий тузумга зарба бериш ва ҳокимият тепасига келиш эканини кўрсатади. Бу мақсадга эришиш йўлларида диний оқимлар улар учун восита ва ниқоб вазифасини бажарган, холос.

МАЪНАВИЯТ КУШАНДАСИ

Мустақилликни қўлга киритганимиз 1991 йилда шўролар даврида шартли кетиб, парти қолган корхона ва хўжаликлар, чуқур иқтисодий таназзул бизга мерос бўлиб қолди. Бундай шароитда бор кучни иқтисодиётни тиклаш, одамларни қашшоқлашишдан сақлашга сафарбар қилиш табиий ҳол эди. Чуқур ўйлаб тузилган ислохотлар режаси амалга оширилган экан, бу вазифалар удаланишидан ташқари, иқтисодиётнинг, аҳоли даромадларининг ортиш жараёни бошланди.

Аммо энди одамларни шўролардан қолган яна бир мерос — маънавий қашшоқлик ва маънавий қашшоқлашишдан муҳофаза қилиш лозим эди. Истиқлолимизнинг дастлабки йилларида ижтимоий муҳофаза деганда фақат аҳолини иқтисодий жиҳатдан муҳофазалашни тушундик ва шу тушунчага кўникиб қолдик. Ижтимоий муҳофазанинг иккинчи томони маънавий муҳофаза эканини ҳисобга ололмадик. Холбуки, маънавий қашшоқлик иқтисодий қашшоқликдан ҳам даҳшатлироқдир.

Аҳолининг маънавий қашшоқлашуви шўро тузумининг меваларидан бири эди. Бу тузумда аҳолининг саводхонлиги, олий ва ўрта маълумотлилар сони каби рақамлар анча катта кўринса ҳам, улар ортида маънавий қашшоқлик яшириниб ётарди. Чунки, маълумотлилар сони кўп бўлгани билан, маълумот сифати ривожланган мамлакатлардагига солиштирилганда анча паст ва, иккинчи томондан, миллий ўлкалар, жумладан, Ватанимиз Ўзбекистон тарихий илдизларидан узиб қўйилган, миллий маънавият булоқлари беркитилган эди.

Шўро файласуфлари моддани бирламчи дейишдан ташқари, онгни нафақат иккиламчи дердилар, балки улар онг ва

маънавиятга иккинчи, учинчи даражали нарса сифатида қарардилар.

Шўро атеистлари умуман динни, айниқса, ислом динини маданият, маънавият ривожига тўсқинлик қилишда айблардилар. Аслида эса, бу даҳрийларнинг оддий ва одатдаги уйдирмаси эди. Ислом дини кенг тарқалган минтақаларда санъат, адабиёт, маданият ва маънавият юксак чўққиларга кўтарилгани исломнинг маънавият ривожига халақит берувчи эмас, уни юксакликка ундовчи куч эканидан далолат беради.

Навойи даврида юзлаб, минглаб шоирлар, адиблар бўлгани, Қамолиддин Беҳзод сингари мусаввирлар, Юсуф Андижоний каби созанда-ю хонандалар ижод қилгани; меъморчилик ва ҳунармандчилик, амалий санъат юқори чўққига кўтарилгани исломнинг бадиий-эстетик ижод учун кенг имкониятлар яратишини кўрсатади. Ислом динини гўё тасвирий санъатга душман қилиб кўрсатувчи атеистлар қўлидаги асосий далил эса бу диннинг одамлар ва жониворлар тасвирини ман қилувчи қоидалари эди. Бу қоидаларни атеистлар XX асрнинг 80-йилларида ҳам рўкач қилиб, ундан динни «фoш» қилишда фойдаландилар. Лекин XIX асрнинг охирларида бир қатор ислом мамлакатларида мужтаҳид уламолар тўпланишиб, исломда жониворлар ва одам тасвирини ман қилиш илк ислом замонида одамларни ўтпарастилик, бутпарастилик каби динлардан қайтариш мақсадида киритилгани баён этилган фатволар чиқаришганди. Бу фатволарда янги шароитда, яъни XIX аср охирида мусулмонларнинг бутпарастилик, ўтпарастилик, мажусийликка ўтиш хавфи кам бўлгани учун тасвирий санъат билан шуғулланиш мумкинлиги баён қилинган.

Бундан ташқари, Имом Бухорийнинг «Жомеъ ас-Саҳиҳ» китобларида келтирилган Муҳаммад САВ нинг саҳиҳ ҳадисларидан бирида баён қилинишича, Биби Хадича хоналардан бирининг деразасига жонивор расми туширилган парда тутган эканлар. Пайғамбар шу хонада намоз ўқишдан олдин ўша пардани олиб қўйишни буюрган экан. Биби Хадича пардани олиб ундан ёстиққа жилд тикибди. Пайғамбар бу ишни маъқуллаган эканлар. Шу ҳадисдан кўринишича, ислом дини жонивор ва одамлар расмини чизишни мутлақо ман қилмаган, балки бу тасвирлар маълум жойларда осиб қўйилишини таъқиқлаган.

XX асрда эса ислом ҳукмрон бўлган мамлакатларда нафақат тасвирий санъат, балки кино санъати ҳам тез ривож-

лана бошлади. Масалан, Миср дунёда фақат кино санъати эмас, кино саноати ҳам энг ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олди. XX асрнинг сўнги ўн йиллигида бу мамлакатда Муҳаммад САВ ҳаёти ва фаолиятига бағишланган кўп серияли филм ишланди. Бу филмни суратга олиш учун дунёда энг обрўли ислом ташкилотлари фатво бердилар. Мазкур филм нафақат Шарқ мамлакатларида, балки Ғарб мамлакатларида ҳам муваффақият билан намойиш қилинди.

Соғлом фикрловчи ислом уламолари санъат ва адабиёт, радио ва телевидение ислом қоидаларига зид эмаслигини исботлаб турганлари пайтда, ақидапараст гуруҳлар уларни ман қилишга уринмоқдалар. Бундай кучлар ҳокимият тепасига келган жойларда университетлар, театрлар, кинотеатрлар ёпилмоқда, радио ва телевидение ман қилинмоқда. У ерларда, ҳатто, суратхоналар ҳам ёпиб қўйилмоқда.

Ақидапараст уламолар телевизорни «шайтон қутиси», деб эълон қилмоқдалар. Уларнинг айтишича, шайтон одамларни йўлдан уриш учун шундай қутини ихтиро қилган эмиш. Фуқароларга бунини тушунтириш учун одамлар гавжум бўлаган жойларда дорлар ясашиб, уларга телевизор, видеомагнитофон ва видеокассеталар «осилди».

Баъзи мамлакатлардаги ақидапараст уламолар санъат ва, умуман, суратларга қарши кўрашга шунчалик киришиб кетдиларки, улар аёлларга гуллик кўйлак кийишни ҳам ман қилдилар. Қизиги шундаки, ўзларини шариятнинг ашаддий ҳимоячилари, деб эълон қилган ақидапарастлар аёлларга гуллик кўйлак кийишни ман қилдилар-у, лекин улар ҳукмрон бўлиб олган баъзи мамлакатларда шариятда қатъий ман этилган кўкнор, қорадорини, улардан олинадиган героинни таъқиқлаш у ёқда турсин, уларни ишлаб чиқариш учун кенг йўл очиб бердилар. Қорадори етиштирувчи деҳқонлар ер солиғи ва даромад солиғини вақтида тўлаб турсалар, бас. Оқибатда, ҳозир, экспертларнинг фикрига кўра, дунё бўйича олинадиган қорадори ва героиннинг ярмидан ортиғи ақидапарастлар ҳукмрон бўлган мамлакатларда етиштирилмоқда. Ақидапарастлар, телевизор мусулмонларнинг хаёлини бузади, деб уни ман қилганлари ҳолда, одамнинг хаёлини бузиш у ёқда турсин, бирйўла телба қилиб қўядиган қорадори ва героинга кенг йўл очиб бердилар.

Табиий равишда, нима учун ақидапарастлар маънавиятга қарши бу қадар қаттиқ кураш олиб борадилар? — деган

савол туғилади. Унга жавоб шуки, мясидан дунёвий, умуминсоний қадриятлар мутлақо чиқариб ташланган, уларнинг ўрнига фақат ақидапарастлик ғоялари қўйилган инсонлар маънавий люмпенларга айланадилар. Маънавий жиҳатдан қашшоқ бу одамлар эса жамиятда нотинчлик, беқарорлик келтириб чиқарадилар. Ҳар қандай жамиятда экстремистик ва террористик кучлар, асосан, қашшоқларга таянади. Марксизм жамиятни турли силкинишларга гирифтор қилувчи йўқсил ва қашшоқларни ижтимоий тараққиётнинг асосий омили деб эълон қилди. Бу табиий ҳол эди. Жамиятни силкинишлар, инқилоблар орқали ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган таълимот учун йўқсил ва қашшоқлардан бошқа таянч бўлиши мумкин эмас эди. Шунинг учун совет тузуми даврида озгина ери ва бир дона ҳўкизи бор деҳқонлар ҳам социализмга душман унсурлар сифатида қулоқ қилинган эдилар. Агар Сталин даври марксистларининг қаричи билан ўлчанадиган бўлса, ҳозир Ўзбекистонда деҳқонларнинг 90 фоизини қулоқ деб эълон қилиш ва ўзга юртларга бадарға этиш керак. Хайриятки, тарих сталинчи инқилобчиларни ўз ахлатхонасига улоқтириб юборди.

Халқимизда, яланғоч сувдан қўрқмас, деган нақл бор. Ақидапарастлар одамларни маънавий қашшоқ ижрочилар-зомбиларга айлантirmoқчи эканлар, жамиятдаги соғлом кучлар маънавий қашшоқлар моддий қашшоқлардан хавфли эканини унутмасликлари керак.

Таажжубланарлиси ва ачинарлиси шундаки, ўзбеклар сингари улкан маънавий меросга эга бўлган халқ орасидан маънавий люмпенлар чиқиб қолмоқда. Буни фақатгина соғлом кучлар ҳушёрликни йўқотгани, беғамликка берилгани ва ақидапарастлар хуружига қарши уюшиб жавоб бермагани билан изоҳлаш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолининг муайян қисми қашшоқланишининг олдини олиш учун мамлакатимизда ўтказилаётган кучли ижтимоий муҳофаза сиёсати ўзининг ижобий натижаларини бермоқда. Буни бизга дўст бўлган ва унчалик дўст бўлмаганлар ҳам эътироф этмоқдалар.

Кейинги йилларда диний ақидапарастликнинг жонланиши, чет элдаги ақидапараст экстремистик кучларнинг мамлакатимизга таъсир ўтказишга уринишлари аҳолининг муайян қатламлари, айниқса, ёшларни маънавий жиҳатдан ҳам муҳофаза қилиш зарурлигини кўрсатмоқда. Маънавий муҳофа-

занинг моддий муҳофазадан фарқли томони шундаки, ёшлар онгида бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслигимиз, уни ҳаётбахш маънавий меросимиз, миллий ва умуминсоний қадриятлар билан бойитиб боришимиз керак. Президентимизнинг жаҳолатга қарши фақат маърифат билан курашиш лозимлиги ҳақидаги пурмаъно иборалари негизда худди шу мазмун ётади. Агар ёшлар онгига бой меросимиздаги инсонпарварлик, ватанпарварлик ғояларини сингдира олсак, уларда ақидапарастликка қарши иммунитет ҳосил бўлади. Шунда уларни ақидапарастликдан ҳимоя қилишга эҳтиёж қолмайди. Шунда улар ўзларни экстремизм, терроризм ва ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишига қарши кураш олиб борадилар.

Келтирилган мисоллар кўпроқ атрофимиздаги яқин ва узоқ қўшниларимиз ҳаётидан олингани учун, бизнинг мамлакатимизга ақидапарастлик тарихда ҳеч қандай зарар келтирмаган экан, деган тасаввур ҳосил бўлиши мумкин. Бунинг устига, илмий адабиётларда, газета ва журналларда, диний ақидапарастлик Ўзбекистонга асримизнинг 70—80-йилларида кириб келган, деган фикрлар баён қилинмоқда. Бизнинг тадқиқотларимиз бу фикрнинг унчалик тўғри эмаслигини, ақидапарастлик бизнинг юртимизга ўтган асрнинг ўрталаридан кириб кела бошлаганини кўрсатмоқда. Бу жараён алоҳида суҳбат мавзуи. Биз қўлингиздаги мақолада ақидапарастлар ўтган аср охири ва XX аср бошларида юртимиз маънавияти ва маданиятига тўғаноқ бўлиш учун қанчалик уринганларини кўрсатадиган бир неча мисол келтирмоқчимиз.

XIX аср ўрталаридан Ҳиндистон орқали савдогарлар, зиёрағчилар воситасида, кейинроқ у ерда чиқадиган газета-журналлар билан Туркистонга ёйила бошлаган ақидапарастлик аср охирига келиб маҳаллий уламолар орасида етакчи ўринни эгаллай бошлади. Шу туфайли ўша даврларда уламолар бир қатор фатволар чиқардиларки, улар илм-фан, маданият ва маънавият ривожига мутлақо зид эди. Жумладан, XX аср бошларида Тошкент, кейинчалик Самарқанд, Қўқон, Бухоро муфтийлари махсус фатво чиқариб, болаларини янги усулдаги жаҳид мактабларига ўқишга берган кишиларни «кофир» деб эълон қилдилар. Худди шу фатволарда газета ўқиганлар ҳам «кофир» деб эълон қилинди. Иш шу даражага бориб етдики, яқинда тугма қадаганлар, «Зингер» машинасида тикилган кийимни кийганлар ҳам «кофир» деб эълон қилинди. Ҳаттоки, картошка, помидор сингари Оврупо орқали

келтирилган маҳсулотларни истеъмол қилганлар ҳам кофирга чиқариб қўйилди. Бу таомларни диний мутаассиблик туфайли истеъмол қилмайдиганлар бундан 30—40 йил олдин ҳам, аҳён-аҳёнда бўлса-да, учраб турарди.

Диний ақидапарастлар ўзбек халқининг мусиқага, кўшиққа бўлган муҳаббатини йўқ қилишга кўзлари етмагач, бошқача сиёсат тутдилар. Улар энди мусиқачилар, хонандалар ва раққосаларни паст тойфадаги одамлар, деб эълон қилдилар. Ўзбекистонда эркаклар рақсларининг ҳанузгача яхши ривожланмагани, эркаклар рақс гуруҳларининг, деярли, йўқлиги, баъзи фуқароларимиз эркаклар рақсларига ҳозир ҳам бошқача кўз билан қараётганликлари ўша пайтда авж олган диний ақидапарастликнинг узоқ акс-садосидир.

Ақидапарастларнинг адабиёт, санъат ва маънавиятга душманлик кўзи билан қараганликларини совет даврида барча диндорларга нисбат берилди. Оқибатда, санъат ва маънавиятга ақидапарастлар эмас, барча диндорлар душман қилиб кўрсатилди. Бу ҳол совет даврида яратилган қатор санъат асарларида ўз ифодасини топди. Бундай асарлар шеърят ва насрда, тасвирий санъат ва мусиқада, кинода, театрда ва бошқа тур санъатларнинг, деярли, барчасида учрайди. Масалан, «Нурхон» драмасидаги санъатни севган ва санъат йўлида қурбон бўлган Нурхон фожиаси ўқувчи томонидан ҳам, томошабин томонидан ҳам ислом дини туфайли юз берган фожиа сифатида қабул қилинган. Аслида эса, Нурхоннинг қотил акаси ва унинг атрофидагилар оддий диндор мусулмонлар эмас, ақидапарастлар эдилар. Гарчанд бу фикр драмада ҳам, спектаклда ҳам ифода қилинмаган эса-да, у тарихий ҳақиқатга мосдир.

Ақидапарастларнинг адабиётга, санъатга, маънавиятга қарши қилиб келаётган хуружларидан кўзлаган асосий мақсадларни халқимизни асрлар давомида яратган улкан маданий меросидан узиб қўйишдир. Тарих гувоҳлик беришича, юртимизга бостириб келган истилочиларнинг ҳаммаси, шу жумладан, рус чоризми ҳам, халқимизни тарихий илдиздан узиб олишга ҳаракат қилган эди. Кўриниб турибдики, ақидапарастларнинг мақсадлари босқинчиларнинг мақсадлари билан бир жойдан чиқмоқда. Чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам халқни маънавиятдан ажратмай туриб ўз қулларига айлантира олмасликларини тушунган эдилар.

Мамлакатимизда маданият ва маънавиятга жуда катта аҳамият берилмоқда. Халқимиз қўлга киритаётган ютуқлар тўғрисида гапирар эканмиз, кўпроқ саноатни, иқтисодни ри-

вожлантириш соҳасидаги ўсишларни тилга оламиз. Маънавийят соҳасида қўлга қиритган ютуқлар, тарихимизни тиклаш, мамлакатимиз таълим тизимини жаҳон андозалари даражасига олиб чиқишдаги; фан, маориф, спорт соҳасидаги муваффақиятлар тўғрисида камроқ фикр юритилади. Президент И. Каримовнинг асарларида, нутқ ва мақолаларида, хусусан, «Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда» деб номланган китобларида ёшларнинг онгида бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик тўғрисида вазифа қўйилар экан, уни амалга ошириш учун бой маънавий меросимиз қуёш сингари баъзи ёшлар онгидаги қоронғи бўшлиқни ёритишига эришишимиз лозим. Қора кучлар қуёш нуридан чекинганлари каби, ақидапарастлар ҳам бой маънавий меросимизнинг ҳаётбахш кучига дош бера олмайдилар.

АҚИДАПАРАСТЛИК ВА МАФКУРА

Инсон ва жамият маънавий ҳаётида мафкура ўзига хос ўрин тутлади. Бу ҳодисанинг кучи, қудрати шундаки, у одамларни бириктириши ёки айириб ташлаши, бунёдкорликка отлантириши ёки қирғинбаротга гирифтор қилиши, ёрқин кайфият бағишлаб руҳлантириши ёки зимистон қаърига отгандек тушкунликка учратиши мумкин. Шу сабабли ҳам жамият ҳаётини тушуниш ва ўрганиш учун бу ҳодисани атрофлича таҳлил этиш керак.

Президент И. Каримовнинг кўплаб мақола ва рисолаларида мафкура масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Ана шу асарлардаги фикр ва хулосалардан келиб чиқиб, мафкуранинг кўп жиҳатларини, жумладан, ақида ва ақидапарастлик билан муносабатини таҳлил қилиш мумкин.

Ҳар қандай мафкура миллат ёки гуруҳнинг жамиятдаги ўз ўрни, атрофдаги миллатлар ва халқларга муносабати, орзу-умидлари, мақсад, эътиқодлари, тасаввурлари, тарихга ва келажакка муносабатларидан иборат. Бу ҳодисалар мажмуини қисқа қилиб, ўзликни англаш, дейиш мумкин. Ҳар қандай таърифда бўлгани каби, бу таърифда ҳам ифодаланмаётган ҳодиса — мафкуранинг барча хусусиятлари тўла қамраб олинмаган. Чунки мафкура жуда мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг барча қирраларини қисқа бир таърифда тўла ифодалаш мумкин эмас.

И. Каримовнинг «Тафаккур» журналидаги суҳбатида ана шундай серқирра, ўзгарувчан, ўта мураккаб ҳодиса бўлмиш мафкурани англаш ва тушуниш учун зарур ёндошувлар кўр-

сатиб берилган. Суҳбатда мафкуранинг беш асосий хусусияти санаб ўтилар экан, унинг муҳим жиҳатларидан бўлган миллатни, жамиятни бирлаштира олиш қобилиятига алоҳида урғу берилади: «...жамиятмизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, ҳар қандай тоифалар ва гуруҳларнинг интилишлари ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъий назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ остида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоя — мафкура бўлиши керак».

Суҳбатдан келтирилган мана шу парчада мафкуранинг миллат ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этиши лозимлиги кўрсатиб берилган: **у миллатни ва жамиятни ягона ғоя атрофида бирлаштириши керак.**

И. Каримов таъкидлаган мафкуранинг ана шу биргина хусусиятини тўла таҳлил қилиш учун ҳам кўплаб мақола ва рисолалар ёзиш керак. Ушбу мақолада эса биз мафкуранинг шу жиҳати намоён бўлишига халақит берадиган баъъий ҳодисалар, хусусан, ақида ва ақидапарастлик тўғрисида баъзи кузатишларимизни ифодаламақчимиз.

Ақида билан мафкура ўртасидаги тафовут ва қарама-қаршилиқни билиш учун, аввало, улар ўртасидаги умумийликни аниқлаш керак.

«Ақида» сўзи аксар одамларда салбийроқ муносабат уйғотса-да, аслида у ижобий ҳодисаларни ҳам ифодалашни мумкин. Кундалик ҳаётда мустаҳкам ўрин олган қоидалар ҳам, одатда, «ақида» деб юритилади. Улар, табиийки, турмуш синовидан ўтиб, ҳаёт тамойилларига мос бўлади. Шунинг учун улар кишилар ҳаётида ижобий рол ўйнайдилар. Лекин фанда, назарий соҳада қонданинг ақидага айланиши фақат фикрнинг эмас, ҳаракат тамойилларининг ҳам қотиб қолишига олиб келади. Бу эса фойдадан кўра кўпроқ зиён келтиради. Ақидапарастлик, яъни қотиб қолган қонданинг мутлақлаштирилиши эса фақат зарар эмас, кўп кулфатлар келтириши ҳам мумкин. Фан тарихи ҳам, дин тарихи ҳам шундан далолат беради.

Чунки ҳар қандай тафовутнинг иккинчи тарафи — умумийликдир. Бу икки ҳодиса ўртасидаги умумийлик эса шундан иборатки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ғоя ёки ғоялар мажмуидан иборат. Ҳар қандай ақида негизида ҳам ғоя мавжуд. Мафкурада эса ғоялар жамланган. Лекин шунинг билан ақида ва мафкура ўртасидаги умумийлик тугайди. Маф-

курадан фарқли ўлароқ, ақида — мутлақ ҳақиқат сифатида муайян гуруҳ томонидан эътироф этиладиган ва тарғиб қилинадиган ғоя. У ривожланмайдиган, ўзгармайдиган ғоядир. Мафкура эса ўзгариб, ривожланиб, бойиб борадиган ғоялар йиғиндисиدير.

Миллий мафкурани улкан бир дарахтга ўхшатсак, унинг илдизлари тарихга, қадимиятга кетгани, танаси ҳозирги кунда, меваси эса келажакда эканини кўрамиз.

Ақидапарастлик кишилар ҳаётида ортиқча зўриқиш, фожиалар ва ларзаларга сабаб бўлиш билан бирга, маънавий, мафкуравий ҳаётда инқирозга, турғунликка олиб келиши мумкин. Юқорида мафкурани улкан дарахтга қиёс қилган эдик. Шу ташбиҳни давом эттириб, ақидаларни ям-яшил дарахтнинг қуриган шохлари, дейиш мумкин. Бу қуриган шохлар яшил дарахтнинг кўркини бузибгина қолмай, унинг янада камол топишига халақит беради.

Мафкура доимо ривожланиш, такомиллашиш жараёнидадир. Чунки жамият ҳаёти доимо ўзгариш, ривожланиш, бойиш, юксалиш; баъзан турғунлик ва инқироз ҳолатида бўлади. Шу ўзгариш ва ривожланиш мафкурада ҳам ўз аксини топади. Шундай бўлмаса, мафкура қотиб қолади, ақидага айланади, демакки, кишилар ҳаётига тўсқинлик қила бошлайди.

Мафкурани жараён сифатида талқин этар эканмиз, бу жараённинг кечиш мурватлари қандай деган савол кўндаланг бўлади, яъни ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, янгилıklar мафкурада акс этар экан, бу инъикос қандай кечади? Мафкура кўзгу эмаски, ҳаётдаги янгилıklarни ўз-ўзидан механик тарзда акс эттирса. Аёллар қўлидаги кўзгу хира тортса, бир «хуҳ» лаб артишади ва у яна равшанлашади. Мафкура хиралашса, ҳар қанча «хуҳлаган» билан фойда бермайди.

Мафкуранинг равшанлиги жамиятдаги зиёлилар, айниқса, жамиятшунос олимларнинг фаоллигига боғлиқ. Болари минглаб гуллардан мисқоллаб бол келтиргани каби, жамиятшунос олимлар жамиятда юз бераётган ҳодисаларни чуқур тадқиқ қилиб, уларнинг мафкурада тегишли миқёсда ва тарзда акс этишига ёрдам берадилар. Мафкуранинг яхлитлигини, жозибадорлигини таъминлашда сиёсатчилар, айниқса, сиёсий лидерларнинг ўрни беқиёсдир. Бунга тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Муқанна қўзғолони ёки сарбадорлар ҳаракати, Дукчи Эшон исёни ёки жадидлар фаолияти ва бошқа кўплаб ҳаракат ҳамда оқимлар шундан гувоҳлик беради.

Тарихий таҳлил сиёсий лидерлар ҳалқнинг, ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини, мақсадларини, шу манфаат ва мақсадлар акс этган мафқурани қай даражада тўла ва чуқур англаганликларига қараб, халқ ҳаётида чуқур ёки юзаки из қолдиришларини кўрсатади. Агар улар халқ ёки ҳаракат мафқурасини кенг қамровда ва теран англасалар, халқ тарихида шунчалик чуқур из қолдиришлари мумкин. Лекин тарихда шундай арбоблар бўладики, улар мафқуранинг зарурлигини англабгина қолмасдан, уни ривожлантириш, янгилаш, бойитиш йўлларини ҳам белгилай оладилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов, шубҳасиз, ана шундай лидерлардандир.

И. А. Каримовнинг кўплаб мақола ва рисолаларида миллий мафқура масаласига катта эътибор берилган. Хусусан, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида мафқура масалаларига алоҳида эътибор қаратилган бўлса, Президентимизнинг «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига берган жавоблари тўлалигича миллий мафқура масалаларига бағишланган. Бу жавоблардан кўринадики, И. Каримов миллий мафқура моҳиятини теран англабгина қолмасдан, унинг истиқболдаги ривож ва бойиб бориш йўлларини ҳам кўра олган сиёсий раҳбардир. Ўзбек халқининг омадли халқ экани шунда ҳам кўринадики, унинг юртбошиси теран иқтисодчи, моҳир ташкилотчи бўлиш билан бир вақтда ижтимоий фанлар, маънавиятнинг йирик назарийчиси ҳамдир. Президентнинг «Тафаккур» журнали бош муҳаррири билан суҳбати фикримизга далилдир. Бу суҳбатнинг мазмунини, ундаги теран маъноларни чуқурроқ англаш учун у тўғрида ҳали кўплаб тадқиқотлар ўтказилади. Бу ўринда биз бир муҳим жиҳатга эътиборни тортмоқчимиз. И. Каримов ўз асарларида ва қайд этилган суҳбатда мафқуранинг тугал назариясини тап-тайёр қилиб бермайди. У бунга уринмайди ҳам. Қамтар инсон сифатида баён қилинган фикрлар ўзининг шахсий мулоҳазалари эканини бир неча марта таъкидлайди. Ваҳоланки, бу суҳбатда мафқуранинг етук назариясини яратиш йўллари кўрсатиб берилган. «...Менинг фикримча,— дейди И. Каримов,— мафқурани шакллантириш жараёнида, авваламбор, мамлакатнинг бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажаги, бутун тақдири учун қайғурадиган, Ватан қисматини ўз қисмати, деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқараш ва тафаккурига асосланиш лозим». Мана шу фикрда мафқура шаклланишидаги энг муҳим жиҳатлар чуқур очиб берилган.

М У Н Д А Р И Ж А

Ақидапарастлик кўринишлари	3
Ақидапарастлик манбалари	6
XVIII асрда Ҳижоздаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароит	17
Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг ҳаёти ва фаолияти	21
Диний ақидапарастликнинг Ўзбекистонга кириб келиши	27
Шўролар ва ақидапарастлик	33
Ақидапарастликми ёки ҳокимиятпарастлик?	40
Маънавият кушандаси	57
Ақидапарастлик ва мафкура	63

